

F.L. SMIDTH & CO. OG SPØRGS- MÅLET OM DEN GAMLE, KONSE- KVENTE LINIE

Port Kunda Cement fra mønsterfabrik til tvangsarbejde 1893-1944

Af Joachim Lund

Artiklen skildrer den politiske og virksomhedshistoriske baggrund for F.L. Smidth & Co.s engagement i Estland i det 20. århundredes første halvdel og den udvikling, der resulterede i, at firmaets cementfabrik i Port Kunda i 1943-44 blev drevet ved hjælp af tvangsarbejdere.

På det tysk-russiske museum i Karlshorst i udkanten af det østlige Berlin findes der en pc med et interaktivt program, i hvilket den besøgende kan skaffe sig oplysning om de enkelte koncentrationslejre i Tyskland og det tysk-besatte Europa under den 2. Verdenskrig. Søger man på stednavnet "Kunda", en lille by på Estlands nordkyst, afgiver programmet få og spredte oplysninger. Basen er opbygget på grundlag af alment tilgængelige oplysninger, men sovjetisk jord var i lang tid en hvid plet på Europakortet over de nazistiske lejre; først fra slutningen af den kolde krig lykkedes det vestlige historikere at danne sig et forsigtigt overblik over et felt, østlige historikere havde forsømt, og billedet er stadig sløret. Resultatet ved en søgning på "Kunda" er skærmbilleder på hele to lejre: Den ene beskrives som "Zwangsarbeitslager für Juden. Zeitraum: 1941-Sep. 1943"; den anden benævnes "KZ-Lager (Aussenkommando des KZ Vaivara). Zeitraum: 15. Sep. 1943-Aug. 1944". Om begge lejre hedder det, at de indsatte var "jüdische Zivilbevölkerung". Under "Lebensbedingungen" har man begge steder anført "Zwangsarbeit". Lejrene var understillet og organiseret af SS, den første under "Der Höhere SS- und Polizeiführer Ostland", dvs. det baltisk-hviderussiske rigskommissariats øverste SS-kommandant, den anden under "SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt", altså SS' vidtfor-grenede og magtfulde økonomiske apparat. Vi får lidt mere at vide om den "sene" lejr: Lejr-kommandanten var "SS-Unterscharführer B.", og vagtmandskabet bestod af en "Einheit des SS-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillons 20 der estnischen SS-Legion unter eigenem Befehl". Den korte tilføjelse lyder: "Im Arbeitslager Kunda waren Männer und Frauen interniert. Sie wurden in der Zementfabrik und im Kohlenbergwerk eingesetzt." Skærmbilledet præsenterer endnu nogle felter: "Anzahl", "Anzahl der Toten", "Tötungsart" og "Massengräber", men de er ikke udfyldt. Det står heller ikke nogen steder, at den nævnte cementfabrik var dansk.

Formålet med det følgende er at undersøge, hvordan jødiske slavearbejdere kom til at arbejde for en dansk virksomhed i Estland under Den 2. Verdenskrig.¹

F.L. Smidth & Co.

Cement er et uovertruffent byggeteknisk bindemiddel. Det er et såkaldt hydraulisk mørtelstof, dvs. et bindemiddel, der hærdet ved hjælp af vand. Cement dannes i en proces, i hvilken man blander kalk og ler i et bestemt forhold, brænder og tørrer det ved høje temperaturer og knuser det til pulver under tilsætningen af en række forskellige mineraler, alt efter hvilken egenskab i cementen, man ønsker at forstærke. Portland-cement, som er den almindeligste type og benyttes bl.a. ved betonfremstilling, blev opfundet i England i 1824, efter at man få årtier forinden, ovenpå århundreders glemsel, igen var begyndt at interessere sig for udnyttelsen af kalk i byggeteknikken. Danmark er som bekendt bygget på kridt (kalk), og det lille land var pludselig ikke så råstoffattigt, som man havde troet. Nu opstod pludselig muligheden for en omfattende produktion af det nye, epokegørende og efterspurgte byggemateriale. Teglværkerne havde ikke længere monopol på udnyttelsen af undergrunden i profitøjemed.

I Danmark var F.L. Smidth den virksomhed, som bedst forstod at drage nytte af den nye situation. Stiftet i 1882 af konstruktøren F(rederik) L(æssøe) Smidth (1850-1899), oprindelig under navnet "Teknisk Bureau", beskæftigede virksomheden sig i starten med projektering af kornmøller og teglværker. I 1884 og '85 blev foretagendet – og dets forretningmæssige horisont – udvidet med hhv. Poul Larsen (1859-1935) og Alexander Foss (1858-1925). I 1887 flyttede firmaet ind i nye lokaler i Vestergade, og samme år blev Larsen og Foss optaget i ledelsen, hvorefter virksomheden kunne tage navnet "F.L. Smidth & Co.". Senere skildringer af firmaets tilblivelse har ikke underspillet forestillingen om trekløverets dynamiske effekt: Smidth som "teknikeren", Larsen som "forretningstalented" og

Foss som "den visionære leder og organisator".² I hvert fald kom Smidths erfaringer og kontakter fra teglværks- og byggebranchen firmaet til gode, de tre ingeniører begyndte at interessere sig for cementfremstilling, og en kontrakt på anlæggelsen af en cementfabrik i Limhamn i Skåne – stadig i 1887 – angav ekspansionsretningen. Det nye interessentselskab, som nu beskæftigede ialt fem ingeniører, specialiserede sig fra nu af på det felt, som hurtigt skulle blive virksomhedens vigtigste: Cementfremstilling og cementmaskinbygning.

Anlæggelsen af Limhamn-værket i 1887-88 var en succes, og efterspørgslen på F.L. Smidth & Co.s cementmaskiner og ekspertise voksede hastigt. Snart kunne man åbne kontorer i London (1890), Paris og St. Petersborg (1893), New York (1895) og Berlin (1901). Og mens man tidligere blot havde udliciteret fremstillingen af de maskiner man solgte, kunne firmaet i 1898 grundlægge sin egen maskinfabrik i Valby. Som følge af den protektionistiske bølge efter århundredskiftet måtte man dog i stigende grad operere med datterselskaber på udenlandsk jord, hvad der førte til anlæggelse og opkøb af maskinfabrikker i USA og England. I Tyskland grundlagde det nye multinationale firma en maskinfabrik i Lübeck i 1909, og ved Narva i den estiske del af Rusland begyndte man i 1913 opførelsen af en maskinfabrik, et arbejde, der dog blev afbrudt af Den 1. Verdenskrig.³

F.L. Smidth & Co.s egenproduktionen af cement var begyndt med grundlæggelsen af "Aalborg Portland-Cement-Fabrik" i 1889-90. Her kunne man studere cementproduktionen i praksis og afprøve de stadige tekniske forbedringer. Samtidig havde man målrettet søgt at monopolisere den indenlandske produktion af byggematerialer. Ved indgangen til 1890'erne kontrollerede F.L. Smidth & Co. syv teglværker, tre cementfabrikker og et kalkværk, og med det pengestærke moderfirma i ryggen lykkedes det snart Aalborg Portland gennem prisdumping at udkonkurrere sine udenlandske rivaler og derefter at udstrække sin kontrol over de nærmeste indenlandske konkur-

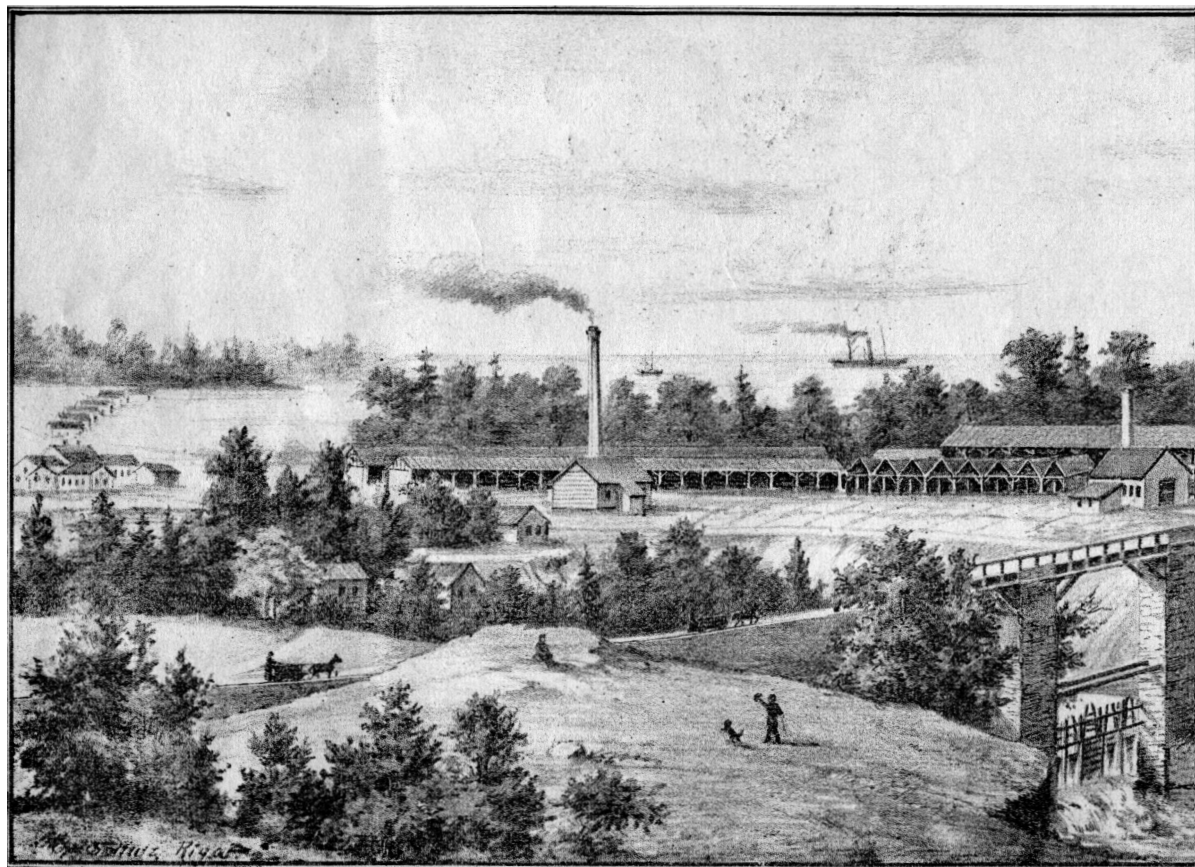
renter – bl.a. fabrikkerne ”Norden” i 1904, ”Danmark” i 1905 og ”Kongsdal” ved Mariager i 1909.⁴

Den målrettede monopolisering af den indenlandske produktion var noget, der styrkede F.L. Smidth & Co. i en tid med hård udenlandsk konkurrence, og man begyndte så småt at opkøbe eller grundlægge cementfabrikker ude i verden. ”Kursachsen Portland-Zementwerke” i nærheden af Leipzig, grundlagt 1927 (og afstået 1949 til den østtyske stat), var en af de vigtigste. Under ledelse af Frederik L. Smidths søn, Jørgen Smidth, blev fabrikken et afgørende indbrud på det tyske marked, der

ellers havde været effektivt afskærmet af høje toldbeskyttelsesmure. Med en tysk cementproduktion kunne man for alvor udfordre sine største konkurrenter, de tre tyske cementsyndikater Süddeutscher Zement-Verband, Hütten Zementwerke og Norddeutscher Zement-Verband. Krigen var ført ind i fjendens lejr, som det hed i skriftet udgivet i anledning af F.L. Smidths 50-års jubilæum.⁵

Samtidig satsede man konsekvent på tekniske innovationer. Opfindelsen af sandcementen på Aalborg Portland i 1891 nedsatte produktionsomkostningerne væsentligt, og med opkøbet af patentet på den moderne rørmølle i

Port Kunda Cement i 1875

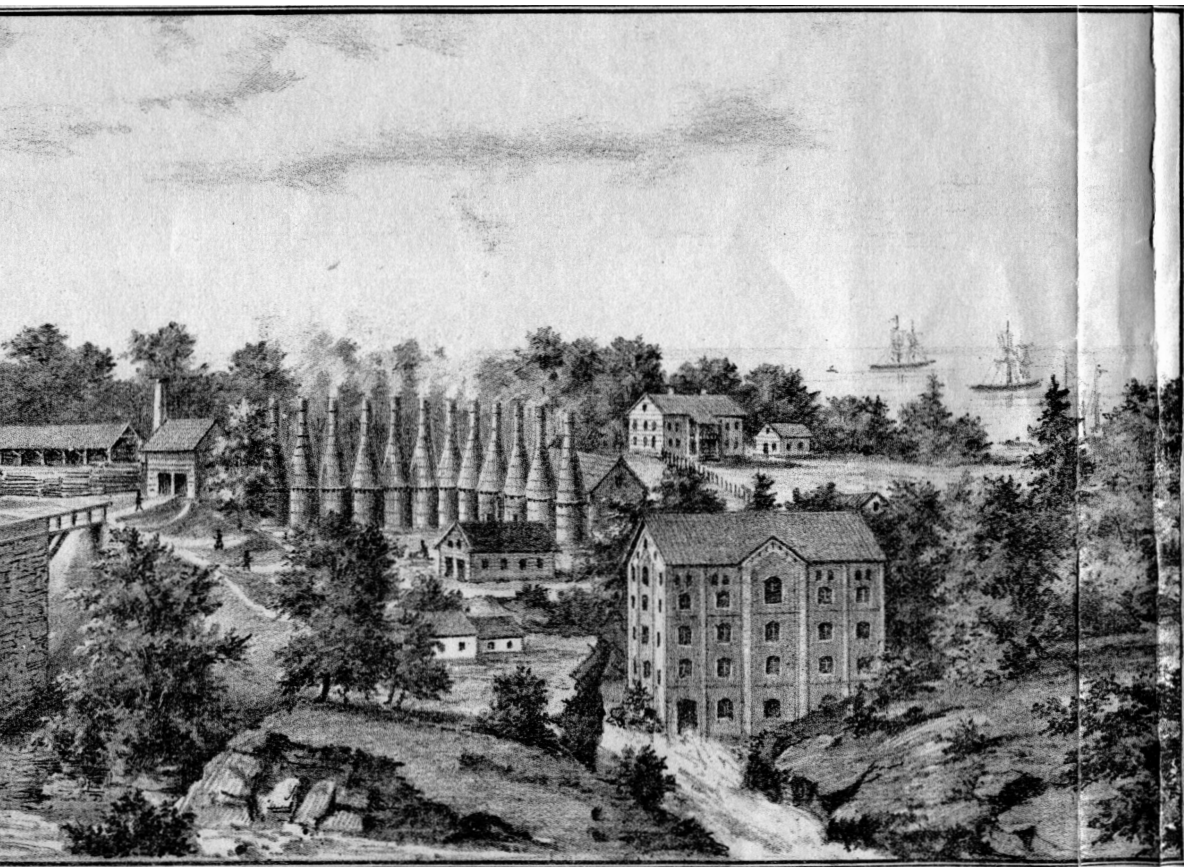
1893 kunne man få år senere sætte den i produktion i Valby. Det var dog først og fremmest indførelsen af den såkaldte rotérovn, som for alvor sikrede firmaets internationale førerstilling. De to rotérovne, som i 1898 blev indkøbt til Aalborg Portland-Cement-Fabrik fra USA, var de første i Europa.⁶

Den russiske forbindelse, 1893-1917

F.L. Smidth & Co. havde på få år opbygget en omfattende og verdenskendt ekspertise i cementfremstilling, og virksomheden blev i sti-

gende grad bestilt til at projekttere og/eller anlægge cementfabrikker over hele kloden, ikke mindst i Rusland. Med kontor i St. Petersburg, maskinfabrik ved Narva og talrige kontrakter på cementfabrikker i hele det kæmpemæssige land, var den russiske forbindelse indtil 1918 F.L. Smidth & Co.s væsentligste udenlandske aktiv.

Rusland var fra 1800-tallets slutning og frem til 1914 i det hele taget dansk industris vigtigste udenlandske marked, stærkt præget en statslig industrialiseringspolitik, som ikke mindst havde til formål netop at skabe gunstige betingelser for investeringer udefra. Under

finansministrene Vyshnegradskii (1886-92) og Witte (1892-1902) var statsbudgettet bragt under kontrol, todsatserne forhøjet til et effektivt niveau, rublen og guldreserverne stabiliseret, jernbanenettet udbygget og staten i det hele taget gjort til en *prime mover* i landets industrialisering. Rusland oplevede et sandt industrielt boom.⁷ Også forsøgene på at tiltrække udenlandsk kapital lykkedes i vid udstrækning: I år 1900 udgjorde udenlandske investeringer således 28,5% af private virksomheders kapital, et tal, som i 1913 var steget til 33%. I samme tidsrum voksede udenlandske investeringer i Rusland med 85% mod 60% for de indenlandske investeringers vedkommende.⁸

Også en række større danske virksomheder etablerede sig i Rusland, båret af en stærk tro på dansk kapitals fremtidsmuligheder i det vidtstrakte rige med den store økonomiske vækst. En andel på kun 6% af Danmarks omsætning med udlandet lyder ikke af meget, men det gjorde, i konkurrence med Sverige, Rusland til Danmarks tredje- eller fjerdestørste handelspartner i tiden op mod den 1. Verdenskrig (efter England og Tyskland). Desuden blev Rusland den største aftager af danske industriprodukter, hvilket foranledigede, at gesandtskabet i St. Petersborg i 1912 som den første danske repræsentation i udlandet fik tilknyttet en permanent handelsattaché. Industrirådet vurderede, at ca. 60 danske industrivirksomheder op til den 1. Verdenskrig eksporterede til Rusland, mens omkring 80 danske virksomheder helt eller delvis baserede deres produktion på russiske råstoffer. Det russiske markedes betydning voksede yderligere med udbruddet af den 1. Verdenskrig, da den tyske konkurrence faldt bort; nu kunne man for alvor udnytte Danmarks neutralitet i handelspolitikken. Mindst 10 nye danske handelskompagnier i Rusland blev grundlagt under krigen, og da Oktoberrevolutionen brød ud, var omkring 40 danske virksomheder etableret i selve Rusland; heraf de ca. 30 med egen industriproduktion. Danske investeringer i Rusland var nu nået op på 400 mill. kr. – svarende til det danske statsbudget. Og *the*

grand old man inden for dansk erhvervsliv i Rusland, Det Store Nordiske Telegraf Selskab, havde siden 1800-tallets slutning fået følgeskab af store virksomheder som ØK og DFDS, Aarhus Oliefabrik og Nielsen & Winther, samt store handelsforetagender som Russisk Handelskompagni og Transatlantisk Handelskompagni (finansieret af Landmandsbanken) og Sibirisk Kompagni og fra 1916 Det almindelige Handelskompagni (finansieret af Handelsbanken). I Det almindelige Handelskompagnis bestyrelse kunne man bl.a. finde F.L. Smidth & Co.s direktør, Poul Larsen, hvis firma var blevet et af dem med flest russiske interesser. F.L. Smidths ingeniører havde indtil 1914 anlagt eller ombygget næsten alle cementfabrikker i Rusland, under opsyn af chefen for firmaets Ruslandsafdeling, ingeniør H.E. Stenbjørn.⁹

Port Kunda Cement

F.L. Smidth & Co. fortsatte ekspansionen i 1920'erne. I 1925 blev virksomheden omdannet til et aktieselskab, og to år senere dannede F.L. Smidth & Co. A/S sit første holdningsselskab, "Dansmidth Trust Co. Akts." (i første omgang med det formål at finansiere Kurasachsen-fabrikken), ligesom man grundlagde afsætningselskabet "Dansk Cement Central A/S". I 1928-29 eksporterede F.L. Smidth & Co. rotérovne med en kapacitet på 6 mill. ton cement, svarende til 1/10 af verdensproduktionen, og rørmøller med en produktionskapacitet på 14 mill. ton. Virksomheden var blevet til den koncern i verden, der producerede flest cementmaskiner, og den var blevet leder af en gruppe cementfabrikker, som repræsenterede verdens største produktion af cement.

De russiske tråde var blevet klippet over ved revolutionen og nationaliseringsbølgen i sommeren 1918, og i foråret samme år begyndte F.L. Smidth & Co. sit hårdnakkede arbejde for at vinde sin tabte russiske ejendom tilbage eller opnå økonomisk kompensation. Under et møde den 4. marts mellem 20 danske virksomheder med fordringer i det nu revolutionære Rusland blev Poul Larsen udpe-

get til, sammen med administrerende direktør i Sibirisk Kompagni, H.P. Hjerl Hansen, at arbejde for dannelsen af en organisation til beskyttelse af danske interesser i Rusland. Samtidig blandede Alexander Foss sig i koret af erhvervsledere, der offentligt plæderede for en militær aktion til omstyrkelse af det bolsjevikiske styre i Rusland. Som bekendt overlevede det nye regime vestmagternes intervention, og i Danmark måtte Ruslandsinteressenterne indrette sig på en mere langsigtet strategi. Bestræbelserne førte til grundlæggelsen af "Foreningen til Varetagelse af danske Fordringshaveres Interesser i Rusland" i juli 1922. Mens Foss og Larsen afviste et egentligt F.L. Smidth-medlemskab af foreningen, fordi det ville "indskrænke firmaets direkte handlefrihed", accepterede de dog (for at kunne følge foreningens arbejde på tæt hold) at lade firmaets datterselskab, entreprenørfirmaet "Danalith", repræsentere ved dets formand – Poul Larsen. Betingelsen var at en repræsentant for firmaet optoges i foreningens repræsentantskab, hvilket blev accepteret.¹⁰ Foreningens arbejde var i øvrigt ingen succes, thi dens arbejde gik imod den danske regerings forsøg på at afspænde forholdet til det nye regime i Rusland.¹¹

I de baltiske provinser var danske investeringer foreløbig sikre. Randstaterne (for at bruge datidens danske betegnelse) havde vundet deres selvstændighed i 1918-19 efter Zar-Ruslands sammenbrud året før. Mellemløstidens nationalistiske og autoritære regimer i Estland, Letland og Litauen vendte ryggen til den tidligere stormagt i øst og rettede blikket mod de kapitalistiske lande i vest. Vesten på sin side, hvorfra man ivrigt men forgæves havde støttet "de hvide" under borgerkrigen, var sympatisk indstillet overfor de tre nye småstater på randen af det "sovjet-russiske" rige, og med den politiske støtte var der også plads til økonomiske investeringer i området, som voksede i takt med, at man måtte trække dem ud af Sovjetunionen. I denne situation var det naturligvis en konkurrencemæssig fordel for en virksomhed, hvis den, som F.L. Smidth & Co., var etableret i de baltiske lande i forvejen.

Etableringen var allerede sket et stykke nede i det gamle århundrede. I Kunda, på Estlands nordkyst ca. halvvejs mellem Tallin og Narva, havde en række russiske virksomheder i 1870 etableret et aktiefællesskab med det formål at opføre en cementfabrik. Året efter havde fabrikken fremstillet sin første cement, og fra 1872 var produktionen i fast gænge under ledelse af dr. Oscar Lieven og kemikeren dr. H. Bührig (som senere efterfulgte Lieven). Cementfabrikken i Kunda var Ruslands første overhovedet.¹² Kontakten mellem F.L. Smidth og virksomheden i Kunda blev øjensynlig etableret i foråret 1893, under en rejse, Foss foretog sammen med kollegaen Berg for at reklamere for sandcementen i Rusland. Samme år fik F.L. Smidth & Co. overdraget opgaven at ombygge fabrikken under anvendelse af den nyeste teknologi. F.L. Smidth-ingeniøren Emil Riisager blev udpeget til at forestå arbejdet, og under hans ledelse gennemførtes i 1890'erne den omfattende rekonstruktion.¹³ (Det var i øvrigt i Kunda, at hans søn, komponisten Knudaage Riisager, kom til verden i 1897.)

Ved århundredeskiftet var fabrikken i Kunda den mest moderne cementfabrik i det nordlige Rusland, og den var under stadig ekspansion. Tilbage i 1879 havde man etableret Estlands første telefonlinie her, og i 1893 blev det første vandkraftværk i det baltiske område opført i Kunda. Også selve fabrikken ekspanderede. I 1912 gennemgik den en modernisering, da F.L. Smidth & Co. erstattede de gamle skaktovne med to rotérovne med en kapacitet på hhv. 36.000 og 46.000 ton. Samme år begyndte Kundas såkaldte "tredie fabrik" at producere cement. Fabrikken brugte indtil 1914 engelske kul, derpå kul fra Donetz, og gik så i 1921 over til den lokale brændskifer. Fabrikkenes aktiemajoritet var ved århundredeskiftet kommet på britiske hænder under the Clayhill Company, men det ændrede ikke ved den danske tilstedeværelse; således fik en lang række af F.L. Smidths teknikere og ingeniører deres praktiske uddannelse her i årene efter århundredeskiftet. Emil Riisager var i 1899 blevet kaldt hjem til København efter Frederik

L. Smidths død, og han blev afløst af ingeniør E. With, som repræsenterede den danske cementindustri i fabrikkens ledelse indtil 1916.

Port Kunda Cement slap forholdsvis heliskindet gennem de politiske omvæltninger under Den 1. Verdenskrig, den tyske besættelse i 1918 og den efterfølgende uafhængighedskamp mod bolsjevikkerne. Den 18. december 1919 udnævnte fabrikkens bestyrelse den danske generalkonsul i Estland, J.C. Johansen (1868-1929), til medlem af direktionen. Han var sidst i 1918 blevet udsendt til Estland for at beskytte danske interesser – situationen i landet var endnu langt fra afklaret, og i lighed med det øvrige Skandinavien, England og Frankrig, anerkendte Danmark først Estlands suverænitet i begyndelsen af 1921.¹⁴

I 1922 kom den endelige danske overtagelse af Port Kunda Cement i stand med F.L. Smidths opkøb af aktiemajoriteten gennem Aalborg Portland. Endnu en dansk ingeniør, N.J.E. Udsen, blev indsat i direktionen for "Port Kunda Cement", og ingeniør Theodor Hansen, som var kommet til Kunda i 1920, blev udnævnt til direktør.¹⁵ For ledelsen af F.L. Smidth & Co. må forholdene ved Kunda have syntes ideelle: Ligesom i Aalborg havde man råstofferne, kalk og ler, lige ved hånden, og dertil kom, at de store nordestiske forekomster af olieskifer kunne forsyne fabrikken og de store rotérovne med den nødvendige brændsel. Det lille vandkraftværk ved Kundafloden sørgede for elektricitet. Fabrikken lå ikke blot tæt ved de store skiferforekomster, men også tæt på kysten og havnemolen, hvorfra den nybakte cement kunne udskibes og sejles direkte til kunderne. En jernbane forbandt fabrikken med kalkbruddet og den åbne olieskifermine få kilometer inde i landet. Som noget af det første udbyggede man skiferbruddet med hjælp fra Højgaard & Schultz A/S, F.L. Smidth & Co.s tætte samarbejdspartner siden ingeniør- og entreprenørvirksomhedens grundlæggelse i 1918.¹⁶ Kunda stillede på sin side i 1930'erne kreditter til rådighed for Højgaard & Schultz' estiske hovedkvarter i Pernau (Pärnu), ligesom en del af Port Kundas cement blev afsat til det danske entrepre-

nørfirmas brobyggerier i Estland. Et forslag fra Knud Højgaard om at danne et konsortium mellem Højgaard & Schultz og F.L. Smidth & Co. i den estiske olieskiferindustri blev dog høfligt afvist af direktøren, Gunnar Larsen.¹⁷

Civilingeniør Theodor Hansen (1884-1969) var direktør i Port Kunda Cement indtil 1940, og for mange blev hans navn synonymt med fabrikkens. Under hans ledelse udviklede Port Kunda sig til et rigtigt mønstereksempel på de dengang stadig levende forestillinger om det moderne, patriarkalske fabrikssamfund; det var ikke tilfældigt, at han lokalt gik under navnet "Kong Hans". Theodor Hansen, som i 1906 havde taget afgangseksamen fra Odense tekniske skoles maskinbygningsafdeling og derpå var blevet konstruktør hos M.P. Allerups Eftf. i Odense, kom til F.L. Smidth i 1908. Efter et år som konstruktør blev han i 1909 ingeniør i firmaets russiske afdeling, som sendte ham afsted for at lede bygningen og igangsættelsen af de fem cementfabrikker, F.L. Smidth anlagde i Rusland og Sibirien mellem 1909 og 1915. Fra 1915 til 1920 var Theodor Hansen leder af F.L. Smidth & Co.s maskinfabrik ved Narva, og det var herfra, han i 1920 kom til Port Kunda Cement, for to år senere at blive udnævnt til direktør for fabrikken og generaldirektør i selskabet "A/S Port-Kunda Portland Cement Fabrik". Ved siden af disse poster varetog han en lang række hverv i regionen: I 1915-25 var han befuldmægtiget for godserne Hermansberg og Olgina ved Narva, i 1935-40 var han vicekonsul for Narva og Narva-Jõensuu, og i 1934-40 var han kommitteret i A/S Asserin Portland Cementfabrik.¹⁸

Under ledelse af "Kong Hans" fortsatte den gunstige produktionsudvikling på Port Kunda Cement. Det første fabriksanlæg havde været konstrueret til at producere 3400 ton cement (20.000 tønder) om året; et mål, der blev nået i 1875. Men man havde i den grad undervurderet mulighederne, og der skulle løbes stærkt, hvis fabrikkens kapacitet overhovedet skulle kunne følge med udviklingen; og med de nye rotérovne nåede man i rekordåret 1913 op på hele 101.908 ton. Trods nedgang under

verdenskrig og verdenskriser landede produktionen i 1930ernes sidste hele fredsår, 1938, på 78.000 ton.¹⁹ Cementen blev leveret til bl.a. de estiske myndigheder, Skandinavien, Storbritannien og Sydafrika. I F.L. Smidth og Co.s interne publikation om Port Kunda fra 1932 kunne man læse: "Til fabriksanlægget hører – foruden bruddene og den egentlige cementfabrik – det allerede nævnte kraftanlæg, et laboratorium, smedie og maskinværksted, bygningsværksted, savskæreri, elektrisk reparationsværksted, diverse lagre for reservedele og driftsmaterialer samt en administrationsbygning. (...) På grund af fabrikkens isolerede beliggenhed har man endvidere måttet opføre funktionær- og arbejderboliger såvel i Kunda som i Arro [kalkbrud], Ubja [brændskifergrube] og Allofer [kalkbrud], endvidere to sygehuse (et alm. og et epidemisygehus), skole, børnehave, mølle, bageri, samt badeanstalt og vaskeri, ligesom man har måttet anlægge de nævnte normalsporbaner Kunda-Rakvere og havnebanen. Havnen er ikke anlagt af fabriken, men er dog den 1. januar 1932 overgået i fabrikkens eje."²⁰

Efter i 1929 at have overtaget ansvaret for hovedparten af afsætningen fra den eneste anden cementfabrik i området, "Asserin", opkøbte Port Kunda efter års forhandlinger i 1934 aktiemajoriteten med F.L.Smidth & Co. som stråmand. Asserins cementproduktion blev derpå lukket og maskinerne overført til Port Kunda.²¹

Cementfabrikken ændrede lokalsamfundet radikalt. I sin skildring af danskerne i Port Kunda viger den estisk fødte historiker Vello Helk ikke tilbage fra at kalde fabriken "et velfungerende samfund med arbejderboliger, hospital, skoler, sportsbaner osv.", og ifølge fabrikkens 125-års jubilæumsskrift skulle det sågar være lykkedes at gennemføre åbningen af en afdeling af Virumaa Universitet i Port Kunda. Afdelingen fungerede angiveligt fra 1925 til 1940.²² Da den danske trafikminister Gunnar Larsen i foråret 1942 besøgte området – herom senere – var man i fuld gang med at genetablere det lille, selvforsynende samfund med 1200 ansatte.

Den sovjetiske okkupation og annekktion af Estland i juli-august 1940 bragte den socialistiske planøkonomi til landet og satte dermed en stopper for de udenlandske investeringer. Sommerens nationaliseringer, begyndende med storindustrien, tvang danskerne ud af Port Kunda. Kompensation var ikke på dagsordenen, hvilket gav anledning til en del tovtækkeri sidenhen. Foreløbig indgav F.L. Smidth A/S via Udenrigsministeriet over for den sovjetiske regering krav på erstatning for den mistede ejendom i Port Kunda.

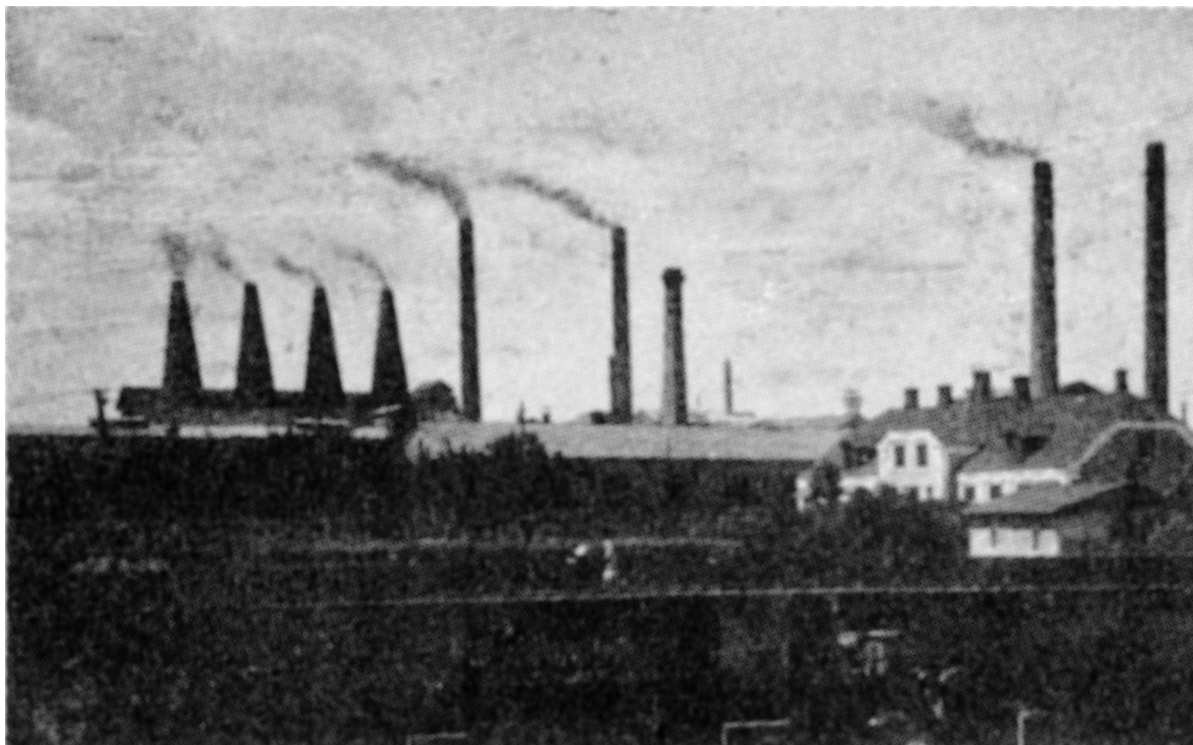
Den sovjetiske kontrol over Port Kunda Cement varede et år. Hitlers Wehrmacht invaderede den 22. juni 1941 Sovjetunionen, og i august brød den igennem til Narva og Tallin.

Under tysk besættelse 1941-44

Med indførelsen af tysk civilforvaltning i Estland i december 1941 kunne myndighederne begynde at danne sig et overblik over industriressourcerne i det nye "Generalbezirk Estland". Hæren og marinens tekniske kommandoer og den halvmilitære byggetjeneste, Organisation Todt (OT) havde i efteråret iværksat genopbygningen af de vigtigste industrianlæg i området, og deres kompetencer blev nu overgivet til civilforvaltningens tekniske afdelinger.²³ I Reval (Tallin) kunne man foreløbig konstatere, at størstedelen af industrivirksomhederne stadig var ødelagt af krigshandlingerne, og at mangelen på arbejdskraft, byggematerialer og transportmuligheder stort set havde forhindret genopbygningen. Undtagelsen herfra var fosfor- og olieskiferindustrien, der havde topprioritet som "kriegsentscheidend". De fem eksisterende olieskiferanlæg skulle genopbygges under ledelse af det tyske "Baltische Öl-Gesellschaft", hvilket alene ville lægge beslag på 60% af førkrigsproduktionen af cement.²⁴

Cement var afgørende for genopbyggelsen af olieskiferværkerne, men der var stor mangel på dette materiale. En udvidelse af cementindustriens produktionskapacitet var sommeren 1942 indplaceret som "Kriegswichtiges Bauvorhaben", og indtog dermed

Port Kunda Cement i 1930

den trediehøjeste placering i de såkaldte "Dringlichkeitsstufen". Port Kunda Cement var dermed kommet ind billedet: "Für die Zementproduktion steht Estland das Werk Port-Kunda zur Verfügung, das baulich ganz erhalten ist."²⁵ Port Kunda var ikke blot Estlands eneste cementfabrik, men også en ud af ganske få i hele det baltiske område. Fra den omfattende slutrapport fra "Wirtschaftsstab Ost" under Görings Fireårsplanorganisation ved vi, at tyskerne genopbyggede fire cementfabrikker i de erobrede sovjetiske områder, men at ingen af dem befandt sig i det nordlige front-afsnit, og at man derfor her var henvist til cementfabrikkerne tilbage i de baltiske lande. Det drejede sig om de to lettiske fabrikker, Riga og Brozeny (Brozen), samt Port Kunda.

Ifølge slutrapporten gjorde de tre værker efterhånden hæren og OT selvforsynende med cement.²⁶ De lettiske cementværker havde i sommeren 1943 nået kategorien "Rüstungsausbau" af "kriegsentscheidender Bedeutung" og var dermed nået til tops i de foreskrevne "Dringlichkeitstufen".²⁷ Altsammen forklarer det, hvorfor Port Kundas drift af tyskerne blev tillagt så stor betydning for krigsøkonomien.

Også den sovjetiske hærledelse var på det rene med bygningsindustriens betydning for den tyske krigsførelse. Allerede under tilbagetrækningen i august 1941 havde pionerer fra den Røde Hær forsøgt at sprænge fabriksanlægget og broen over Kunda-floden i luften.²⁸ Og da "6-7 store russiske skibe" passede Kunda natten mellem den 1. og 2. no-

vember, benyttede de lejligheden til at bombardere det lille cementværk ved Asserin, formentlig i den tro, at det var fabrikken i Port Kunda. I forsommeren 1942 var en række officerer og folk fra Wehrwirtschaftskommando i Tallin på besøg og fik indført en "Werk-schutz" på 22 mand til værn mod partisanangreb. Fabriksterrænet blev afspærret og vagtposter opstillet. Fabrikkenes eget "hjemmeværn" gjorde vagttjeneste ved særlig udsatte steder, f.eks. turbinen.²⁹ Men truslen kom fra luften. Den 31. august 1942 foretog det sovjetiske luftvåben sit første luftangreb på fabrikken – tre uger efter at den tyske Wehrmacht havde forsikret den tyske Gebietskommissar i Tallin, Litzmann, om, at der ikke var fare på færde og afviste hans anmodning om at stille

antiluftskyts til rådighed for Port Kunda, fordi man fandt et luftangreb usandsynligt.³⁰

Den danske overtagelse

I maj 1942 beskriver en rapport fra Hauptabteilung Technik de to cementværker i Letland og fortsætter: "Das dritte Werk "Portkunda" in Estland wird frühestens Anfang Juli in Betrieb genommen werden können, weil für dieses Werk noch Maschinenteile aus Dänemark heranzuschaffen sind."³¹ Danmark var nemlig igen blevet en faktor i den baltiske cementindustri. På invitation af Reichskommissar Hinrich Lohse havde trafikminister Gunnar Larsen i april-maj berejst de tyskbesatte baltiske lande i spidsen for en lille delegation, ledsaget

af tyske repræsentanter. Efter følere fra det tyske gesandtskab og i et forsøg på at opdyrke et område, hvor der kunne skabes politisk *goodwill* i Berlin uden at danske interesser skadedes, havde Gunnar Larsen, bakket op af udenrigsminister Erik Scavenius, det foregående efterår søsat "Arbejdsudvalget til Fremme af Dansk Initiativ i Øst- og Sydøsteuropa". Udvalget, der et halvt år senere blev til en del af Udenrigsministeriets officielle apparat under det germansk klingende navn "Udenrigsministeriets Østrumsudvalg", bestod af erhvervsledere, der alle havde økonomiske interesser i områderne, og som byggede deres arbejde på forestillingen om, at man nu ville kunne genvinde tabt ejendom, og at Rusland nu igen ville blive åbnet for udenlandske investeringer. At der var tale om en vis kontinuitet fra Fordringshaverforeningen fra 1922, bevidnes af de mange fordringer på gammel dansk ejendom, der blev formidlet i Berlin af udvalgets formand, direktør i Aarhus Oliefabrik, Thorkild Juncker. Udvalgets succes afhang jo af krigens udfald, men forsøget på at genetablere danske virksomheder i de besatte sovjetiske områder blev – med to undtagelser – allerede i 1942 bremset af tyske kompetencestridigheder.³² Rejsen til Baltikum nåede dog at blive afviklet. Den var kommet i stand, efter at Gunnar Larsen i et forsøg på at opnå hurtige resultater havde omgået Auswärtiges Amt og havde forhandlet direkte med ministeren for de besatte østområder, Alfred Rosenberg.

Ministerens forhandlinger med de tyske myndigheder i Riga dækkede over et usædvanligt sammenfald af politiske og privatøkonomiske interesser. Gunnar Larsen (1902-73) var søn af Poul Larsen, der, som det vil erindres, havde været et af bladene på det F.L. Smidth'ske trekløver. I 1926 var han som nyuddannet kemiingeniør fra Massachusetts Institute of Technology blevet ansat i firmaets afdeling i New York, som han senere blev leder af. Fra faderens død i 1935 til sin ministerudnævnelse i juli 1940 var han administrerende direktør og bestyrelsesformand i F.L. Smidth & Co. A/S.

Med den tyske besættelse af Baltikum i 1941 var der pludselig opstået en chance for at genvinde tabt dansk ejendom, og i september måned, omkring det tidspunkt da det første initiativ til Østrumsudvalget blev taget, blev der skabt kontakt mellem F.L. Smidth & Co. og Organisation Todt angående Port Kunda. Der er modstridende oplysninger om, hvorfra initiativet kom. Ifølge et memorandum, afgivet efter krigen af Rønne og Udsen, to ledende ingeniører i F.L. Smidth, kom initiativet fra Organisation Todt. OT havde rettet henvendelse til F.L. Smidths hovedkontor i København med en forespørgsel, om man var interesseret i at blive inddraget i fabrikkens drift igen, og man havde straks afgivet et positivt svar. Theodor Hansen hævdede det samme i Københavns Byret.³³ En rejseberetning af Theodor Hansen fra november 1941 afviger i nogen grad fra denne forklaring. Ifølge beretningen var han den 7. oktober kommet til Berlin, hvor han mødtes med Ministerialrat Dorsch fra Reichsverkehrsministerium i OT-lejren i AVUS Nordschleife. Dorsch havde opsummeret det hidtidige forløb. Han beskrev, hvordan F.L. Smidth om sommeren havde henvendt sig til den tyske Wehrwirtschaftsstab og havde stillet sig til tjeneste med henblik på Port Kunda. Det var blevet afvist, men da Gunnar Larsen og den tyske rustningsminister og leder af OT, Fritz Todt, havde mødtes på Lolland til det første spadestik på Fugleflugtslinien den 14. september, havde man aftalt at gå videre med sagen, „(...) indem wir meinen, hier wäre ja eine Gelegenheit, die so viel besprochene Zusammenarbeit zwischen Deutschland und Dänemark auszubauen. Unsere Interessen laufen ja parallel. Wir erwarten durch eine Zusammenarbeit mit ihr schnell die Port-Kunda'sche Zementfabrik leistungsfähig zu erhalten, und sie bekommt auf diese Weise am schnellsten und besten ihren Besitz wieder zurück.“³⁴

Hvorom alting er: Gunnar Larsen bad i septembers sidste halvdel de to ingeniører om at undersøge mulighederne for at overtage fabrikkens drift, så man kunne få fabrikkens igang igen, undgå at den blev udsat for rov-

drift, og beskytte de danske og svenske interesser, hvis varetagelse var F.L. Smidths ansvar. Port Kundas aktier var fordelt med 40% til F.L. Smidth & Co. A/S, 40% til Skånska Cement A/B og 20% til estiske aktionærer.

Allerede den 7. oktober kunne Theodor Hansen derfor rejse mod Port Kunda. Rejsen gik over Berlin, hvor han de følgende par dage mødtes med embedsmænd fra trafik- og rustningsministeriet for at ordne praktiske detaljer vedrørende Port Kunda. Der blev også arrangeret frokost på Schöneberger Rathaus med repræsentanter fra Süddeutscher Zement-Verband, Hütten Zementwerke og Norddeutscher Zement-Verband. Med sidstnævnte havde F.L. Smidths cementfabrikker indgået kartelaftale om det litauiske marked i 1926.³⁵

Theodor Hansen fik udstedt et Ausweiss fra OT, som han skulle bruge for at komme ind i Estland (han afviste dog at tage imod uniform), og den 14. oktober fløj han til Ple-skau (Pskow) øst for Peipus-søen i en bidende snestorm. Først den 16. kunne han flyve videre til Tallin, hvorfra han kørte til Kunda i en lejet bil, eskorteret af en værnemagtssoldat.³⁶ De næste par uger gik med at rydde op i de mærkelige ansættelser, bemyndigelser og fuldmagter, der var sket under bolsjevikkerne og nazisterne. Den 20. oktober overdrog det tyske militærs "Wirtschaftskommando Reval" så driften og genopbygningen af Port Kunda til OT og Theodor Hansen, og dagen efter blev ingeniør Bogojawlensky, der havde været kommissarisk forvalter af fabrikken efter nationaliseringen i 1940, arresteret af den estiske milits, fordi han havde været "for aggressiv i bolscheviktiden", som det hedder. Der blev også lavet udførlige lister over alt forsvundet materiale, maskiner, heste etc.³⁷ Theodor Hansen kunne derpå returnere til Berlin, hvor han førte flere forhandlinger angående fabrikens finansiering, inden han den 9. november kørte til København i en bil udlånt af OT, eskorteret af en tysk værnemagtssoldat.

Finansieringsspørgsmålet blev drøftet igen under et møde i F.L. Smidth & Co.s hovedkontor i Vestergade 33 den 3. december under ledelse af Gunnar Larsen. Man besluttede at

bevilge Port Kunda et lån på 1 mill. kr. til genopbygningen.³⁸

Efter Theodor Hansens afrejse havde Gunnar Larsen været travlt beskæftiget med spørgsmålet om Port Kundas fremtid. De nødvendige tilladelser til maskin- og kapitaludførsel blev indhentet hos Varedirektoratet, Nationalbanken og Udenrigsministeriet i januar og februar, og under flere møder med Rønne og Udsen i december blev man enig om at arbejde for at fabrikken kom hurtigt igang igen. Der skulle indkøbes nye maskiner i Sverige, og man ville meddele chefen for OT, rustningsminister Fritz Todt, Gunnar Larsens nære forbindelse i Berlin, at aktionærerne var villige til selv at finansiere fabrikens genopbygning. I første omgang lykkedes det i januar måned med Todts hjælp at forhindre det tyske "Baltische Zementwerke" i at overtage Port Kunda, og Todt skrev derpå personligt til statssekretæren i Auswärtiges Amt, hvorunder Danmark sorterede, og anbefalede, at Port Kunda blev givet tilbage til sine tidligere ejere. Todts pludselige død den 8. februar lagde ingen hindringer i vejen for forhandlingerne; Gunnar Larsen deltog i bisættelsen af Todt den 12. februar, og dagen efter kontaktede han ministeren for de besatte østområder, Alfred Rosenberg, som kort forinden havde inviteret Gunnar Larsen til at besøge "Reichskommissariat Ostland". Mødet den 13. februar resulterede i en aftale om Port Kunda, som blev forhandlet på plads af Rønne og Udsen i Berlin senere på måneden, og den 24. februar kunne man så fejre aftalen med en stor middag i ministeriet for de besatte østområder. I sin tale for Gunnar Larsen proklamerede statssekretæren i ministeriet, Gauleiter Meyer, at aftalen havde været forelagt for "Føreren", som havde været uhyre positiv, og at den danske minister herefter ville have en meget høj stjerne indenfor de ledende politiske kredse i Tyskland, som langt overgik andre danskere, uanset om de var nationalsocialister eller ej.³⁹

Under sit besøg i Riga i april forhandlede Gunnar Larsen formaliteterne på plads med repræsentanter for den lokale tyske administration. I første omgang kunne F.L. Smidth &

Co.s overtagelse kun ske som Treuhand-foranstaltning (F.L. Smidth som kurator), fordi Göring havde dekretet, at ejendomsforhold først måtte afgøres efter krigen. Også Aarhus Oliefabrik ville få sit anlæg i Libau (Liepaja) i Letland tilbage. Efter forhandlingerne i Riga besøgte Gunnar Larsen naturligvis Port Kunda, hvor han overnattede mellem den 25. og 26. april. Fabrikens cementproduktion stod endnu stille, men ministeren var imponeret over det lille samfund, hvor savværket og værkstederne trods alt var igang, og hvor arbejdet i fabrikens underjordiske kalkbrud syntes fuldt rationel, når man tog hensyn til den billige arbejdskraft. Det var meningen at erstatte håndsorteringen med et mekanisk sorteringsanlæg. Udvalgsformanden, Juncker, noterede: "Det gjorde et godt indtryk at se den dygtighed, hvormed fabrikens danske direktør under de vanskelige forhold havde holdt sammen på virksomheden og dens medarbejdere (...) Man forefandt i Port Kunda en patriarkalsk omsorg for de der arbejdende mennesker, som kun kan vække beundring og i Estland styrke tilliden til dansk initiativ."⁴⁰

Efter at have aftalt i enkeltheder, hvordan fabrikken skulle genopbygges, var Th. Hansen den 5. december 1941 rejst til Berlin, og var den 12. tilbage i Kunda. Under et møde i Tallin med chefen for OT Estland, Baurat Wein, fik han meddelelsen om civilforvaltningens indførelse. Han mødte sine nye samarbejdspartnere, og "Herr Baurat Wein meddelte mig, at man havde bestemt i OT-centralen i Berlin, at jeg under alle omstændigheder skulle blive stående som medlem af Organisation Todt, hvilket man mente at vide ville være vigtigt for mig selv i fremtiden."⁴¹

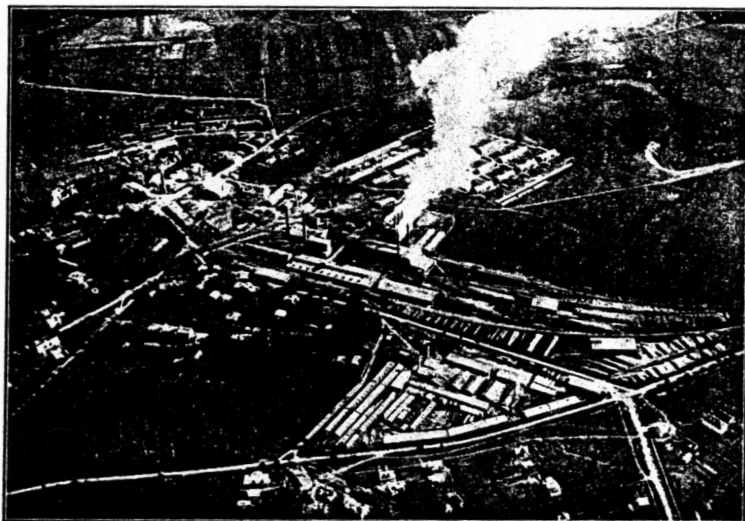
Den 16. januar 1942 ankom 6 F.L. Smidthingeniører fra Danmark for at overtage den daglige drift, mens direktøren det meste af foråret rejste mellem København, Berlin og Kunda for at forberede afskibningen af de nye maskiner til fabrikken. Den 18. juni var han tilbage i Port Kunda for at forberede maskinernes ankomst og hurtige montering, og endelig den 2. juli kl. 00.15, på 1-årsdagen for bolsjevikernes evakuering af Port Kundas

maskiner, ankom de ialt 21 godsvogne og 2 passagervogne fra København under bevogtning af en tysk underofficer og to menige. En enkelt vogn og de tre svenske lokomotiver til fabrikken var brændt sammen undervejs, men de ankom i løbet af de følgende uger, og da også de bestilte materialer fra OT ankom i løbet af juli, kunne fabrikken snart stå driftklar. Den store turbine blev taget i brug den 7. august, og dagen efter, på 1-årsdagen for de tyske troppers ankomst til Port Kunda (direktøren havde sans for mærkedage), blev kraftcentralen og den store cementmølle startet. Den 24. august kom turen til brændskifer-tørreanlægget, brændskifer-møllen og slemmeriet, og endelig kunne man den 26. august sætte rotérovnr. II i omdrejninger.⁴²

Danskernes overtagelse af fabrikken gjorde den ikke til en lavere prioritet hos de tyske myndigheder. Den manglende turbine til fabrikken blev fremskaffet under et "Sofort-Programm". Indkøbt i Sverige blev den installeret og, som nævnt, taget i brug den 7. august. Dagen efter kunne hele distriktet forsynes med elektricitet fra cementfabrikken.⁴³ Man skulle imidlertid helt hen i oktober måned, før begge rotérovne var i drift: "Im Oktober 1942 konnten 2 grosse Drehöfen mit den gesamten Maschinenanlagen in Betrieb genommen werden. Das Werk arbeitet" hedder det stolt i en rapport fra Technisches Hauptamt i Tallin i januar 1943. Man planlagde en udvidelse af værket i form af en sammenbygning af to mindre rotérovne til én stor.⁴⁴ Og på forsyningen med cement kunne resultatet hurtigt ses. I juli 1943 kunne forsyningerne med cement i Estland stadig kun dække 63% af mindstekravet; men tallet var i oktober samme år steget til 90%.⁴⁵ I F.L. Smidths egne tal steg cementproduktio-

Illustration side 109:

*Annonce for Port-Kunda Cementfabrik, 1937
(Kunda Tsemenditehas / Kunda Cement Factory
125, Kunda 1995)*

Tsemendivabrik „Port-Kunda“
masinaseadmed on ehitatud Taani firma
F. L. SMIDTH & Co. A.-S. poolt.

F. L. SMIDTH & Co A/S

INGENIÖRER & MASKINFABRIKANTER

KÖBENHAVN, DANMARK.

*Gunnar Larsens delegation og Generalkommissar Litzmann på Domberg i Tallin, april 1942.
(Frihedsmuseet)*

nen i Port Kunda fra 19.014 ton i 1942 til 49.300 ton i 1943. I 1930ernes sidste halvdel havde fabrikken årligt produceret op imod 85.000 ton cement.⁴⁶

Arbejdslejren

Ét problem var uløst. Mangelen på arbejdskraft havde længe redet den tyske krigsøkonomi som en mare, og problemet gjorde sig hurtigt gældende i de tyskbesatte lande, ikke mindst de baltiske, som i forvejen var hårdt ramt af deportationerne under den sovjetiske besættelse 1940-41. Estland havde sidst i 1930erne blot 1,1 mill. indbyggere. Heraf anslog de tyske myndigheder i Tallin i 1942, at 370.000 havde været arbejdsduelige mænd, men at denne styrke siden var blevet reduceret

med 140.000, hovedsagelig på grund af deportationerne under den sovjetiske besættelse.⁴⁷ To år senere, i juli 1944, var omkring 15.000 estere i Tyskland som "Ostarbeiter". Derudover meldte 10.000 sig frivilligt til de estiske politibataljoner og 11.000 til den estiske SS-legion, mens andre titusinder blev tvangsudskrevet til Wehrmacht eller meldte sig frivilligt i 1944, da Den røde Hær nærmede sig. Endelig gemte tusinder af estere sig i skovene under den tyske okkupation. Estiske mænd mellem 18 og 45 var tidligt kommet under arbejdspligtforordningen, der var blevet indført i december 1941.⁴⁸ Men det var langt fra nok til at dække behovet i industrivirksomhederne, og ligesom i det øvrige tysk-beherskede Europa blev arbejdskraftproblemet i "Reichskommissariat Ostland" afhjulpet ved

hjælp af en udbredt brug af krigsfanger, tvangsarbejdere (deporterede fra de besatte lande) og slavearbejdere (kz-lejrfanger).

I Port Kunda var den manglende arbejdskraft et problem fra starten. Theodor Hansen kunne ved sin tilbagekomst til fabrikken i oktober 1941 konstatere, at omkring 300 af de oprindelig ca. 1000 medarbejdere ved fabrikken stadig var tilbage. En del af de øvrige var blevet deporteret med deres familier af bolsjevikkerne, ligesom kommunistiske sympatisører blandt personalet frivilligt var rejst østpå, da tyskerne nærmede sig. Endnu en stor del var mobiliseret til den estiske hær. Ca. 100 mand var nu beskæftiget i brændskifergruben i Ubja, andre 100 arbejdede med reparationer, 60 var udlånt til fabrikkens "Selbstschutz" og bevogtede broer og baner i området, og resten var beskæftiget ved kraftværket.⁴⁹ Fire måneder senere hed det: "I tilslutning til min beretning af 14. februar [1942] vil jeg gerne tilføje, at jeg i øjeblikket har de største vanskeligheder for at få anskaffet egnet arbejdskraft til fabrikken, ligesom det også er meget vanskeligt at finde egnet personale til de poster, hvor jeg nødvendigvis må bruge ester."⁵⁰

Da man i august 1942 endelig havde kunnet starte den egentlige cementproduktion, var det foreløbig kun med den ene af de to rotérovne, fordi man manglede arbejdskraft. Theodor Hansen forsøgte i seks uger gennem det lokale Arbeitsamt at skaffe 90 mand ekstra, og i september ankom det magre udbytte: "(...) 40 Arrestanten, hauptsächlich Zigeuner, von denen mehr als über die Hälfte Frauen (...)". Den 18. august havde han lejlighed til mundtligt at forelægge for den tyske Generalkommissar, SA-Obergruppenführer Litzmann, "alle de ting, der var nødvendige for at sikre Port-Kunda en god start og en rolig drift", og han uddybede det i et memorandum af 29. august 1942. "Blandt andet forlangte jeg som den allernødvendigste arbejdskraft 107 arbejdere til Port-Kunda og 200 arbejdere til brændskifergruben i Ubja."⁵¹ Det lykkedes at få arrangeret et møde den 5. september med en hr. Neggo, som disponerede over arbejdskraften fra den russiske flygtningelejr i Bal-

tischport (Paldiski), og som kunne meddele, at der ville blive frigjort 60 "kræftige Arbeiter" til Port Kunda, inkl. familier. Dem ventede man forgæves på i Port Kunda, men den 9. oktober modtog fabrikken gennem Arbeitsamt i Wesenberg (Rakvere) fra flygtningelejren i Tallin 25 arbejdere, som stammede fra Ingermanland sydvest for Leningrad. Inkl. familier udgjorde de ialt 99 personer. Den 12. december ankom yderligere 135 flygtninge fra Ingermanland, hvoraf de 37 kunne anvendes i produktionen.⁵²

Med de tilbageværende estiske arbejdere samt 40 roma og 62 flygtninge fra Leningradområdet lykkedes det nu at skaffe tilstrækkeligt materiale til at holde rotérovnene gående. Men glæden var kortvarig. Den 20. april 1943 blev samtlige flygtninge transporteret til Finland som led i et bosættelsesprogram, og arbejdet i stenbruddet og på fabrikspladsen måtte indstilles.⁵³ Den 22. april måtte oven I standses, og to dage senere var det oven IIs tur. Den 29. april måtte Theodor Hansen derfor igen henvende sig til Litzmann i Tallin for at bede om hjælp og fik svar den 10. maj. Generalkommissærens kontor havde spillet bolden videre til rigskommissærens kontor i Riga med tilføjelsen: „Wie Ihnen bekannt sein dürfte, musste das Werk nach Abgang der 62 Ingermanländer die Arbeit in den Steinbrüchen und den Betrieb der beiden Rotieröfen einstellen. Das hiesige Arbeitsamt ist keineswegs in der Lage die fehlenden Arbeitskräfte zu stellen. Der Bedarf an Zement aber wird immer dringlicher. Ich bitte also die Angelegenheit entsprechend zu behandeln und meiner o.a. Dienststelle schnellstens eine entsprechende Nachricht zu geben.“⁵⁴

Resultatet var pauvert. Sidst i maj måned havde man modtaget blot 27 nye arbejdere, der var blevet frigjort fra noget vejbyggeri. Ganske vist kunne man nu starte den ene rotérovn igen, men Theodor Hansen måtte atter gå tiggergang til Arbeitsamt i Wesenberg for at forsøge at bringe det til at skaffe de manglende 35 mand, så man også kunne få startet den anden.

Theodor Hansen tog kontakt til sine ar-

bejdsgivere hos F.L. Smidth & Co. i Vestergade i København, der bad ham udfærdige en redegørelse om problemerne. Den lå klar den 15. juni.⁵⁵ ”Forholdene på Port-Kunda udvikler sig stadig utilfredsstillende. Trods alle bestræbelser for at skaffe den nødvendige arbejdskraft, er dette til dato ikke lykkedes. (...) Dette vil sige, at anlægget på grund af mangel på ufaglært arbejdskraft kun har været udnyttet med godt 60%.” Han nævnte sine forhandlinger med de lokale tyske myndigheder og understregede over for ledelsen i København, at ”(...) i det hele taget alle de myndigheder, jeg har henvendt mig til, og som har med Port-Kunda at gøre, har stillet sig hjælpende og forstående over for alle situationer, men det er meget vanskeligt at skaffe egnet arbejdskraft.”⁵⁶ Mangelen på arbejdskraft betød ligeledes, at brændskiferen fra bruddet i Kochtel var for længe undervejs, hvorfor den frøs til, at de nye jernbanesveller til banen Kunda – Wesenberg lå i skoven og rådnede op, og at gruberne ikke kunne holdes rene. Der var desuden problemer med reservedele, der gik tabt på vej fra Berlin, og med at skaffe indrejsetilladelse til danske ingeniører. Men det var og blev arbejdskraften, der var problemet. Theodor Hansen gav i øvrigt udtryk for, at det var ham imod at skulle beskæftige sig med politiske og politisager. Men ”Gennem ovenstående meddelelser har jeg gerne villet forsøge at vise Dem nogle af årsagerne til min uro for fremtiden, og jeg beder Dem om at overveje, hvad De mener, der bør foretages.”

I F.L. Smidths hovedkvarter i København afventede man ikke Theodor Hansens rapport. Den 16. juni skrev Rønne og Udsen til rigskommissær Lohse i Riga: ”Es ist jetzt bald ein Jahr verflossen, seit es gelang, das Zementwerk Port-Kunda wieder in Betrieb zu setzten, und wir haben den Betrieb an Hand der empfangenen Rapporte verfolgt und unsere dort weilenden Herren mit unseren besten Ratschlägen unterstützt. Es ist für uns eine Enttäuschung gewesen, dass die Fabrik in der verflossenen Zeit nur etwa 60% ihrer vollen Kapazität hat leisten können. Wir haben un-serseits einen sehr grossen Einsatz in dieser

Sache geleistet, um so schnell wie irgend möglich die durch den Krieg verursachten Schäden gutzumachen, so das der Betrieb in vollem Umfang wiederaufgenommen werden konnte, falls es möglich gewesen wäre, den hierfür notwendigen Arbeiterstab zur Disposition gestellt zu bekommen, aber leider ist dies, wie wir hören, nicht durchführbar gewesen, und der Betrieb konnte deshalb nur unwirtschaftlich durchgeführt werden.“⁵⁷

Fra sommeren 1943 begynder arbejdskraftproblemet for alvor også at optage plads i rapporterne fra de ansvarlige instanser i den tyske civilforvaltning i Estland. I en kvartalsrapport fra juli måned hedder det: ”Die Gestellung von Arbeitskräften für kriegsentscheidende Bauten insbesondere für Rüstungsbauten war noch schlechter als in den Vorquartalen. Aus Veranlassung des THE [Technisches Hauptamt Estland] wurden verschiedene Umsetzungen von Arbeitskräften vorgeschlagen. Leider gingen die Arbeitsämter mit diesen Forderungen des THE nicht immer überein und verlagerten die Kräfte nach ihrem Dafürhalten. Die Durchführung der Umsetzungsmaßnahmen durch den Gen. Kom. [Generalkommissar] (...) erfolgte sehr langsam, wie überhaupt der Geschäftsgang mit dieser Abteilung sehr schleppend ist. Die von mir geforderte Umsetzung von 25 Kräften des estnischen Strassenbaues zum Zementwerk Portkunda hat über 4 Wochen gedauert.” (Dette var de ovenfor omtalte vejarbejdere, der ankom til Port Kunda i maj).⁵⁸ I oktober var situationen alvorlig: ”Die Gestellung von Arbeitskräften für die dringendsten und kriegsentscheidend wichtigsten Bauvorhaben ist völlig unzureichend. (...) Die umzusetzenden Arbeitskräfte sind in fast allen Fällen nicht dazu zu bewegen, die Arbeit an anderen Baustellen freiwillig aufzunehmen. Die dann vorzunehmende Dienstverpflichtung wirkt sich stets so aus, dass die Arbeitskräfte ihrer bisherigen Baustelle fernbleiben, aber an ihrer neuen Einsatzstelle nicht eintreffen. (...) Weder Arbeitsamt noch Polizei sind in der Lage, gegen dieses Verhalten einzuschreiten.”⁵⁹ Det lokale Arbeitsamt var tydeligvis ikke i stand

til at møde kravene om fremskaffelse af den nødvendige arbejdskraft, og man var ikke i besiddelse af de nødvendige magtmidler til at håndhæve arbejdspligten.

Problemets løsning var dog ved at indfinde sig. På samme tidspunkt, mellem juni og september 1943, var det ekspanderende SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt under Oswald Pohl nemlig igang med at fratage Reichskommissar Hinrich Lohse kontrollen med de jødiske ghettoer i "Ostland".

Der var tale om et skift i SS' jødepolitik i østområderne, bort fra de vilde henrettelser og frem mod en målrettet udnyttelse af de jødiske indbyggers arbejdsressourcer. Den 21. juni 1943 gav Heinrich Himmler, øverste SS-chef, ordre til at opløse de baltiske ghettoer og overføre deres jødiske befolkning til arbejde i kz-lejre, med særlig henblik på olieskiferbrudene i Estland. Ved denne lejlighed blev 22.000 "ikke-arbejdsduelige" ud af Baltikum tilbageværende 72.000 jøder "evakueret østpå" – den rutinemæssige eufemisme for udryddelse. Den første kz-lejr blev indrettet i Riga i juni, fulgt af kz-lejrene i Kowno (Kaunas) i Litauen og Vaivara, Estland, med virkning fra den 15. september. Kommandant i Vaivara blev SS-Hauptsturmführer Johann Aumeier, en tidligere Schutzhaftlagerführer i Auschwitz, som i 1948 blev dødsdømt i Polen og henrettet. Det skønnes, at der i de baltiske kz-lejre i november 1943 opholdt sig 50.000 jøder. I øvrigt blev disse lejre aldrig tro kopier af kz-lejrene i Tyskland, idet de savnede flere af de strukturelle kendetegn. Først og fremmest skulle de sikre store mængder billig arbejdskraft.⁶⁰

Vaivara blev "Stammlager" for 27 "Beilagern" i det nordlige Estland, hvor jødiske tvangsarbejdere skulle sættes ind i olieskiferbrydningen. Men over for Litauens 200.000 og Letlands 93.000 befandt der sig i Estland kun omkring 1000 jødiske indbyggere, da Tyskland invaderede USSR i 1941. De blev arresteret og stuvet sammen i lejre og fængsler, indtil de kunne myrdes planmæssigt af SS'ere tilhørende Einsatzgruppe A.⁶¹ Indsatsgruppen, som var ansvarlig for massehenret-

telserne af jøder i det meste af de baltiske lande i månederne efter den tyske okkupation, havde derfor i januar 1942 kunnet rapportere: "Heute gibt es in Estland keine Juden mehr." Og i Wannsee-protokollen fra den 20. samme måned figurerede Estland som "Judenfrei".⁶² KZ Vaivara måtte altså bemandes udefra, og valget faldt på jøderne fra ghettoen i Vilnius, Litauen. Ved de store razziaer den 5. og 24. august og 1.-4. og 23.-24. september 1943 blev tusinder af ghettoens beboere ført bort til KZ Vaivara og dens udekommandoer. Den 28. oktober blev også jøderne fra ghettoen i Kaunas deporteret til estiske lejre.⁶³

Forskellige undersøgelser har anslået, at Vaivara og de to udekommandoer Kiviöli og Raasiku beskæftigede op imod 9000 jødiske fanger og 15-20.000 russiske krigsfanger i olieskiferbrydningen. Der nævnes mere end 20 lejre i Estland. Lejrene var bevogtet af enheder fra den estiske SS-legion, og medlemmer af OT deltog i organiseringen af arbejdet udenfor lejrene. Alene i Virumaa-distriktet, som vi interesserer os for her, figurerer der 12 lejre: Kuremäe, Viivikonna, Auvere, Jöhvi, Kohtla-Järve, Kukruse, Perm, Goldfields, Ere-da-Asundus, Sonda, Aseri samt, som den sidste, Kunda.⁶⁴

Port Kunda blev i 1943 på denne måde endnu et skud på stammen af arbejdslejre tilknyttet kz-lejren i Vaivara. Den 10. oktober ankom 200 jødiske fanger til fabrikken under bevogtning af SS og blev anbragt bag pigtråd.⁶⁵ Fabrikkens ledelse havde presset de tyske myndigheder for ekstra arbejdskraft, og nu gik ønsket i opfyldelse, omend man ikke havde bedt om jødiske slavearbejdere. De tyske myndigheder havde selv sat aktionen i værk. Materiale fra Litauen beskriver beslutningsprocessen, som den foregik fra efteråret 1943, og som den kan være foregået i tilfældet Port Kunda. En kvartalsrapport fra Technisches Hauptamt i Kaunas for månederne juli til september, altså samme tidspunkt som lejren i Kunda blev oprettet, giver følgende oplysninger: "Die Gruppe I [under Technisches Hauptamt i Kaunas] hat durch Verhandlungen mit dem SD erreicht, dass bei den leistungs-

fähigsten Ziegeleien Litauens (Daugelai, Palemonas) sowie in dem Kalkwerk Akmene je 250 Juden eingesetzt wurden, sodass zu erhoffen ist, dass die Werke bald ihre Friedens-Produktion erreichen (...) Es sind bereits Schritte eingeleitet, noch weitere Ziegeleien mit jüdischen Arbeitskräften oder Ostland-Flüchtlingen zu betreiben. (...) Die jüdischen Bauarbeitskräfte sind auf höhere Anordnung aus allen Betrieben zurückgezogen und werden nach Unterbringung in Konstrations-Lagern [sic] erneut eingesetzt. Durch Verhandlungen mit dem SD, welcher den Einsatz der Juden von jetzt an Regelt, ist vereinbart, dass der Einsatz von Juden auf Baustellen nur nach Einholung der vorherigen Stellungnahme des THL [Technisches Hauptamt Litauen] erfolgt.⁶⁶ I januar året efter hedder det: "In der Baustoffherstellende Industrie ist gegenüber dem Vorjahre in der Ziegeleiindustrie eine Mehrproduktion von etwa 25% erzielt worden. Durch Einsatz von jüdischen Arbeitskräften (900 Mann) ist die Arbeitseinsatzfrage bei den grösseren Ziegeleien gelöst."⁶⁷ I juli 1944 ser vi de to lettiske cementværker Riga og Brozeny drevet ved hjælp af hhv. krigsfanger og østflygtninge.⁶⁸

Vi ved ikke meget om forholdene i arbejdslejren Port Kunda. Et enkelt vidneudsagn fra de sovjetiske afhøringer i efteråret 1944 bekræfter, at der var omkring 250 fanger i lejren, stammende fra hovedlejren Vaivara.⁶⁹ Interviews med lokale, tidligere ansatte ved fabrikken og to jødiske, tidligere fanger i arbejdslejren i Kunda i efteråret 1997 bekræftede flere af oplysningerne: Fangerne kom fra Kaunas og Vilnius, der var tale om et par hundrede mennesker, fangevogterne var estere, mens kommandanten og hans assistenter var tysk SS.⁷⁰

Da de godt 200 jøder blev sat ind i kalkbruddet ved Port Kunda, havde fabrikken i 1½ år været på danske hænder. Det var nu kort efter Augustoprøret hjemme i Danmark, og Theodor Hansen blev muligvis bekymret for, om hans arbejde nu var blevet landsskadeligt. I hvert fald søgte direktøren den 5. oktober om sygeorlov fra den 24. oktober. Den 10.

oktober ankom jødiske tvangsarbejdere, og Theodor Hansen rejste den følgende morgen.⁷¹ Inden han rejste, bemyndigede han dog fem danske ingeniører på stedet til at føre arbejdet videre, og på hjemrejsen lagde han vejen om Riga, hvor han den 12. oktober besøgte chefen for den tyske Treuhandverwaltung i Riga, Dr. Raschke. De følgende dage førte direktøren en række forhandlinger om Port Kundas reprivatisering og udvidelse, med repræsentanter fra Technisches Zentralamt, Abteilung Steine und Erden og Wehrwirtschaftsinspektion. Technisches Zentralamt havde fundet alt, hvad der skulle bruges til Port Kundas udvidelse i Lille, Frankrig, også bygninger. Theodor Hansen havde ingen indvendinger, men påpegede dog, at situationen var ugunstig, idet fronten lå ret nær Kunda.⁷²

I København accepterede F.L. Smidth & Co. nu en udvidelse af Port Kunda med 50%. Man fremsendte detaljerede opgørelser over, hvad der skulle bruges, og Theodor Hansen førte forhandlingerne videre efter sin hjemkomst. Den 16. januar 1944 havde han et møde med Dr. Jörns, forretningsfører i det nye centrale Steine und Erden Ost GmbH, Berlin, i Neustrelitz. Dr. Jörns var ekspert i opbygning af cementfabrikker. Man drøftede indgående udvidelsen af Kunda, som Dr. Jörns gerne ville have igang i april. De to mødtes igen i København den 28. januar, men omsider måtte man se kendsgerningerne i øjnene: Forhandlingerne i Riga april 1942 havde været ført under forudsætning af, at fronten efterhånden ville forskydes længere mod øst og Leningrad ville blive besat. Kunda ville dermed blive en fabrik der ikke længere lå i umiddelbar nærhed af fronten men snarere kunne arbejde under civile forhold. Men som situationen var, enedes man om at anbefale en udsættelse.⁷³

Det lille intermezzo med tvangsarbejdernes indsættelse gav tilsyneladende ikke anledning til nogen revurdering af situationen fra F.L. Smidth & Co.s side. Tværtimod indgik koncernen netop på dette tidspunkt en aftale med de tyske myndigheder – denne gang økonomiministeriet i Berlin – om at gennemføre en

udvidelse og modernisering af cementfabriken i Riga, "Rigaer Vereinigte Portlandzement- und Baustoffwerke G.m.b.H.", en af de få andre cementfabrikker i Reichskommissariat Ostland. Forretningen blev gennemført via datterselskabet "F.L. Smidth Maschinenfabrik, Lübeck". Ifølge det lokale industri- og handelskammer, "Gauwirtschaftskammer Schleswig-Holstein in Lübeck", drejede det sig om "ein vorzügliches Bauvorhaben für die Produktionserhöhung von Zement für den direkten Fronteinsatz".⁷⁴ Ved siden af Rigaer Zementfabrik havde F.L. Smidth & Co. året før desuden leveret maskiner og reservedele til Brozener Zementfabrik, til en cementfabrik i Kritschew i Hviderusland, drevet af "Vereinigte Ost- und Mitteldeutsche Zement A.G." fra Oppeln, samt til en cementfabrik i Ros ved Wolkowysk, Bialystok, drevet af "Ostzement G.m.b.H." fra Königsberg.⁷⁵

En af Theodor Hansens sidste handlinger som direktør for Port Kunda bestod i et forslag om at rationalisere og mekanisere grubearbejdet gennem indsættelsen af et par gravemaskiner, "weil die Leistung der zur Verfügung gestellten jüdischen Arbeiter und jungen Ukrainer nach vorgenommenen Stichproben nur ca. 33% der Arbeitsleistung eines estnischen Grubenarbeiters beträgt (...)"⁷⁶ Direktøren havde på dette tidspunkt været på sygeorlov i fire måneder, og da hans stedfortræder, fabrikkens advokat i Tallin, Hermann Koch, havde været nødt til at forlade Estland med kort varsel, skred tyskerne til afskedigelse af Theodor Hansen den 22. februar 1944, med meddelelsen om, at en tysk civilingeniør Max Fickert var ny administrator. Dr. Raschke fra rigskommissærens kontor fortsætter brevet (i firmaets ovs.): "Jeg må bede Dem om at forstå den ovennævnte foranstaltning, der på grund af begivenhedernes tvingende nødvendighed er blevet påkrævet, og jeg benytter anledningen til at udtale min tak til Dem for det arbejde, De som administrator af virksomheden har ydet."⁷⁷

De tyske myndigheders overtagelse af Port Kunda fik ikke den store betydning, al den stund såvel økonomi som forvaltning i "Gene-

ralbezirk Estland" på dette tidspunkt var under hastig opløsning i takt med Den røde Hærs fremrykning og landets tilbagevenden til en status som militært operationsområde. Leningrad var blevet befriet i januar, og de tyske tropper havde måttet trække sig tilbage til Narva og Peipus-søen. Her stabiliserede fronten sig imidlertid i starten af marts, og det var først med Finlands opgivelse af kampen sidst i august måned, at russerne havde ryggen fri til den afgørende offensiv mod Baltikum, som blev indledt den 14. september. Narva faldt den 15. og Tallin den 21. I løbet af denne uge må Kunda være faldet i sovjetiske hænder.

I "Reichskommissariat Ostland"s sammenbrudsfase iværksatte SS og SIPO under anvendelsen af i forvejen sparsomme ressourcer en aktion, hvis formål stadig er omstridt, men som formentlig drejede sig om at sikre sig arbejdskraft.⁷⁸ På samme måde som man fra kz- og udryddelseslejre andre steder tvang de overlevende fanger ud på de berygtede døds-marcher, påbegyndte man i Reichskommissariat Ostland evakueringen af de sidste jøder, roma og krigsfanger til det rigstyske område. Transporterne af fanger fra Estland til tyske kz-lejre begyndte allerede i vinteren 1944.⁷⁹ I juni fulgte opløsningen af lejren i Vaivara, og måneden efter Kaunas og Riga. Fangerne herfra blev overført med skib til lejre i Tyskland, hvor kvinderne blev indsat i kz-lejren Stutthof, mens mændene blev transporteret videre til Buchenwald og opsamlingslejre.⁸⁰

De estiske lejre blev opløst i juli og august 1944 og fangerne overført til Tallin, hvorfra de blev evakueret i begyndelsen af september. To af Vaivaras arbejdslejre blev dog rømmet for sent til at man kunne nå at evakuere fangerne: I Lagedi blev ialt 426 jøder og krigsfanger henrettet af Sicherheitsdienst den 18. september – dagen da Tallin blev rømmet⁸¹ – og dagen efter blev de tilbageværende 2.400 fanger i Klooga skudt.⁸² De jødiske fanger fra Port Kunda og de andre estiske lejre var da blevet indskibet og sejlet til kz-lejren Stutthof ved Gdansk (Danzig), hvorfra transporten gik videre ind i Tyskland til arbejdslejre i olieskiferområderne i Württemberg. Da de allierede

tropper nærmede sig vestfra, blev fangerne tvunget ud på ”dødsmarscherne”, som igen tog livet af de svageste. Ud af 50.000 jødiske kz-lejrfanger i ”Reichskommissariat Ostland” overlevede 2500.⁸³

Efterspil

I Danmark blev der efter befrielsen indledt værnemagersag mod Theodor Hansen, der den 26. november 1946 blev idømt 8 måneders fængsel ved Byretten i København.⁸⁴ Vidneforklaringerne bekræftede ganske vist, at der havde været tale om jødiske tvangsarbejdere ved Port Kunda, men der stod ikke noget om tvangsarbejde i værnemagerlovene. Det var heller ikke noget, avisreferaterne hæftede sig ved. Theodor Hansen havde ladet sig ansætte af OT som leder af genopbygningen af Port Kunda Cement, der var blevet ødelagt af russerne i militær interesse, og han havde været vidende om, at cementproduktionen skulle bruges i den tyske krigsførelse.

Hvad F.L. Smidth & Co. angik, blev der ikke rejst sag. Firmaet havde i øvrigt altid forfulgt princippet om ikke at blande forretning og politik. Da Einar Foss i efteråret 1941 kritiserede Gunnar Larsens samarbejdskurs og leverancerne til de besatte østområder, replicerede trafikministeren, at han ikke så noget problem i det, da det alle dage havde været F.L. Smidths opgave at levere cementmaskiner til dem, der ville købe. Det havde man gjort til det gamle Rusland og til bolsjevikkerne, og han kunne ikke se, at der var noget i vejen for også at gøre det over for de nye magthavere i Rusland. Det var kun at følge den gamle, konsekvente linie.⁸⁵ Dette princip blev ført videre efter krigen, da man i februar 1946 afgav tilbud til den sovjetiske handelsre-

præsentation i København om levering af cementmaskiner til cementfabrikkerne i Brozeny (Brozen) og Port Kunda, der igen var blevet nationaliseret.⁸⁶

F.L. Smidth & Co. indtrådte efter krigen i et uformelt samarbejde mellem virksomheder, der havde lidt tab ved nationaliseringerne i de baltiske stater.⁸⁷ Samtidig begyndte koncernen et tovtrækkeri via Udenrigsministeriet med USSR om erstatning for tabt ejendom. I marts 1948 anmeldte F.L. Smidth & Co. tilgodehaver i form af et millionbeløb i maskinleverancer og aktieposter i Port Kunda, Asserin, Riga Gips og Riga Cement.⁸⁸ Sagen kunne først tages op i 1957, da der blev indledt tosidede forhandlinger mellem USSR og Danmark, og den 27. februar 1964 blev der endelig indgået en aftale, hvorefter der fra USSR blev udbetalt kr. 2.600.000.- til fordeling mellem fordringshaverne. De godkendte danske erstatningsbeløb oversteg imidlertid, hvad man havde modtaget fra USSR, og da ”Fordelingsnævnet vedrørende visse fra udlandet modtagne erstatninger” havde afsluttet sin arbejde i 1968, fik F.L. Smidth & Co. udbetalt 1/3 af det godkendte erstatningsbeløb. Dette var i forvejen beskåret, fordi 1964-aftalen udelukkende dækkede tiden indtil juni 1941.⁸⁹

Estland fik sin selvstændighed i 1991, og fabrikken i Port Kunda blev reprivatiseret. Under navnet Kunda Nordic Tsement AB producerer fabrikken idag cement til hele regionen og i stigende grad til eksport. I 1994 nåede cementproduktionen 500.000 tons – under voldsomme miljømæssige omkostninger. Skønt F.L. Smidth & Co. med erstatningen i 1968 havde betragtet sagen som afsluttet, blev der alligevel rejst fornyede erstatningskrav. FLS Industries, som F.L. Smidth A/S er en del af idag, og som med omkring 15.000 medarbejdere og en årsomsætning på 18 mia. kr. (1995) er en af Danmarks største industrikoncerner, indgav i 1992 krav til den estiske regering om tilbagegivelse af aktieposten i Port Kunda. Erstatningssagen blev opgivet, da historien om tvangsarbejdet i Port Kunda blev refereret af danske nyhedsmedier i efteråret 1997. FLS Industries har siden været engage-

Illustration side 114:

Ruinerne af den gamle cementfabrik idag (Kunda piirkonna tööstusmaastik, Tallin 1995).

ret i opsporingen af overlevende fra fabrikkens arbejdslejr. I marts 2001 havde 12 overlevende jøder og roma fået udbetalt erstatning.

Noter

1. Artiklen er en let revideret version af fremstillingen i Fortællinger i tiden – Venneskrift til Dorthe Gert Simonsen, Københavns Universitet 2001. I mellemtiden har forfatteren haft adgang til F.L. Smidth & Co.s arkiv. Hvor de samtidige, tyske stednavne er benyttet, er første gang de nutidige, estiske, sat i parentes.

2. Se f.eks. Dansk Biografisk Leksikon i dets forskellige udgaver.

3. Knudaage Riisager: F.L. Smidth & Co. 1882-1922. 1921, s. 119-22 og 149; Per Boje: Danmark og multinationale virksomheder før 1950, Odense 2000, s. 62-63.

4. ØKs cementfabrik i Nørresundby blev kun tolereret som følge af en aftale med F.L. Smidth om kun at producere til eksport. Et led i aftalen var Alexander Foss' indtræden i ØKs bestyrelse i 1912. "Andelscementfabrikken", også i Nørresundby, som var stiftet som et målrettet forsøg på at bryde F.L. Smidths cementmonopol, blev bekæmpet af F.L. Smidth med alle midler, inklusive det systematiske opkøb af omgivende kridtlejer og afvisningen af salg af cementmaskiner til fabrikken. Ole Lange: Den hvide elefant, København 1986, s. 179-80; Carl Erik Andresen og Flemming Agersnap: Dansk erhvervshistorie 1880 til vore dage, København 1989, s. 53.

5. Poul Drachmann: F.L. Smidth & Co. A/S 1922-1932, København 1932, b. II, s. 49-55.

6. Riisager 1921, s. 69, 73-74 og 106.

7. Hans Rogger: Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881-1917, Longman 1983, s. 100-107. Se også diskussionen af de udenlandske investeringers rolle hos Fred V. Carstensen: Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes on British Enterprise, 1865-1914, i: Gregory Guroff/Fred V. Carstensen (eds.): Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union, Princeton 1983, s. 140-58.

8. Alec Nove: An Economic History of the USSR, 2. Ed., London 1989, s. 9. Se også John P. McKay: Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885-1913, Chicago 1972.

9. Bent Jensen: Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924, Aarhus 1979, s. 34-50; Boje 2000, s. 98-108; Riisager 1921, s. 91 og 168. Fabrikkerne var: Port Kunda Cement og A/S Asserin Portland Cementfabrik (Estland), Riga Cementfabrik (Letland),

Gluchosersky og Sheljeso-Cement (Sct. Petersborg), endvidere 2 fabrikker ved Sortehavet og 4 omkring Moskva. Dertil kom 4 teglværker og 3 værker for ildfaste sten. Desuden havde man leveret maskiner til cementfabrikker i Sibirien. Riisager 1921, s. 93 og 173. For Det Store Nordiske Telegraf Selskab i Rusland, se Kurt Jacobsen: Den røde Tråd, København 1997.

10. Poul Larsen til Alexander Foss, 4.7.1922; Alexander Foss til Poul Larsen, 5.7.1922; Poul Larsen til Hjerl Hansen, Sibirisk Kompagni/Fordringshaverforeningen, 5.7.1922. FLS Firmaarkiv, læg "Foreningen til varetagelse af danske fordringshaveres interesser i Rusland 1922 – 1934" (alle henvisninger til FLS-arkivet refererer til tre flyttekasser med navnene "Port Kunda" og "Kursachsen"). I Foss' brev til Poul Larsen hedder det bl.a., at han frygter, foreningens bestyrelse vil gøre sig til talsmand for en handelstraktat med Sovjetregeringen. "Jeg har den Opfattelse, at der ikke er andet for at gøre end at vente, indtil enten Sovjetregeringen falder eller for Alvor slaar over i en helt anden Retning."

11. Jensen 1979, s. 97-106 og 459-68.

12. Riisager 1921, s. 90; Kunda Tsemenditehas/Kunda Cement Factory 125. Lehekülgi eesti tehnikaajaloo. Taanlased Kunda Tsemenditehas/Pages from the History of Estonian Engineering. Danes in the Kunda Cement Factory. Compiled by Anto Juske. Kunda 1995, s. 15.

13. Riisager 1921, s. 90.

14. Vello Helk: Estlands historie, Odense 1993, s. 88 og 93.

15. Kunda Tsemenditehas/Kunda Cement Factory 125, s. 15-16. De øvrige direktionsmedlemmer var G. Sommer (formand), Baron E. Girard de Soucanton, Klaus Scheel, Kurt Hanson, Hermann Lieven og Alexander Riesenkampf. Sammesteds, s. 11; FLS Firmaarkiv, læg "Port Kunda og Asserin – statutter, kontrakt, Asserins gældsbevis".

16. Højgaard & Schultz Firmaarkiv, Ordrebog nr. 1 "1918-35".

17. Einar Rønne (F.L. Smidth) til Højgaard & Schultz A/S, 7.8.1936; Einar Rønne til Knud Højgaard 20.10.1937. FLS Firmaarkiv, læg "Højgaard & Schultz 1932-1939 F".

18. Theodor Hansen var indtil 1940 desuden medstifter af og formand for foreningen "Dansk Samvirke i Estland", viceformand i Estnisk-Dansk Forening i Estland, medstifter af og bestyrelsesmedlem i "Estnische Materialprüfungsverein" og bestyrelsesmedlem i "Gesellschaft zu Forschung des Wegebau in Estland". Han blev i 1916 gift med Angèle t'Felt, der var født i Gent; i Estland fik de i 1918 sønnen Erik Tfelt-Hansen, der som cand.jur. og sagfører i 1943 blev gift med den senere justitsminister, cand.jur. Nathalie Lind.

19. Kunda Tsemenditehas/Kunda Cement Factory 125, s. 16.
20. "Cementfabrikken „Port-Kunda“ med tilhørende bivirksomheder" (udvidet version af 1930-udgaven), 195 sider + bilag, s. 1-4.
21. Memorandum (Udsen, F.L. Smidth & Co.), 11 s., 14.8.1934. FLS Firmaarkiv, læg "Kontrakt Asserin – Port Kunda, Schuldschein, Køb af Asserin-Aktier".
22. Helk 1993, s. 116; Kunda Tsemenditehas/Kunda Cement Factory 125, s. 16.
23. Tätigkeitsbericht, Technisches Hauptamt Estland, Gruppe Bauwirtschaft, 19.01.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391. "Reichskommissariat Ostland" omfattede de fire "Generalbezirke" Estland, Letland, Litauen og Hviderusland. For den tyske besættelsespolitik i området, se Alexander Dallin: German Rule in Russia 1941-45. A Study in Occupation Policy, London 1957, der stadig er standardværk, samt Seppo Myllyniemi: Die Neuordnung der baltischen Länder 1941-1944, Helsinki 1973 og Timothy P. Mulligan: The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union 1942-1943, New York 1988.
24. Aktenvermerk, Hauptamt IV (Technik) beim Generalkommissar in Reval, 07.04.1942. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391.
25. Der Generalkommissar in Riga/Der Leiter der Hauptabteilung Technik: Lagebericht für die Zeit vom 20. Juli bis 20. August 1942, 19.08.1942. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391. Dringlichkeitsstufen ("vigtighedsgrad") betegnede en skala på fem trin, hvorpå alle anlægsprojekter skulle placeres efter vigtighed i.f.t. krigsførelsen, med det formål at prioritere ressourcerne.
26. Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost ("Kriegswirtschaft im Operationsgebiet des Ostens in den Jahren 1941-1943"), 1944/45, s. 272-73, i: Rolf-Dieter Müller (Hrsg.): Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941-1943, Boppard 1991.
27. Tätigkeitsbericht für das II. Vierteljahr 1943, Technisches Hauptamt Lettland, Gruppe Hoch- und Rüstungsausbau, 10.07.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391.
28. Tyskerne var imidlertid rykket for hurtigt frem, og russerne havde måttet koncentrere sig om en anden bro ved fabrikken. "Hver gang de russiske pionerer kom frem på broen, blev de skudt ned af et par maskingeværskytter, der lå i en kartoffelhave på den anden side af broen. Bolchevikkerne skal en 5-6 gange have forsøgt at få folk med sprængstof ud på broen, og de blev alle skudt, og da der til sidst lå for mange lig på broen, havde de skyndsomst trukket sig tilbage." Th. Hansen: Beretning over min rejse til Port-Kunda fra 7. oktober til 9. november 1941. 17+8 s., dateret 13. november 1941, s. 13 og appendix s. 7.
29. FLS Firmaarkiv, læg: "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
29. Th. Hansen til F.L. Smidth & Co., København, 15.6.1943, 6 sider. FLS Firmaarkiv, læg "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
30. Sicherungsdivision 207, Dorpat (Tartu), til Generalkommissar in Reval, 11.8.1942, betr.: Flakschutz für Port-Kunda. "Luftgaukummando I hält auch einen Angriff auf das Werk für vollkommen unwahrscheinlich, da es lohnendere Ziele gibt." En Generalkommissar var leder af et Generalbezirk, der i Reichskommissariat Ostland fandtes i antallet fire (Estland, Letland, Lithauen, Weissruthenien).
31. Tätigkeitsbericht zum 20. Mai 1942, Der Reichskommissar für das Ostland, HA IV – Technik/Bau, 23. Mai 1942. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/396.
32. Jeg har givet en fremstilling af baggrunden for og forløbet af Østrumudvalgets arbejde i: Den danske østindsats 1941-43. Østrumudvalget i den politiske og økonomiske kollaboration. Historisk Tidsskrift 95/1, 1995, s. 35-74. De samtidige danske udvandringsplaner til områderne har jeg belyst i: Lebensraum og kollaboration 1941-43. Den jyske Historiker 71, april 1995, s. 19-40.
33. Udskrift af Retsbogen for Københavns Byrets 21. afdeling, sag nr. 477/1946.
34. Th. Hansen: Beretning over min rejse til Port-Kunda fra 7. oktober til 9. november 1941. 17+8 s., 13.11.1941, s. 1.
35. "Frokosten forløb overordentlig vellykket. Den varede fra kl. 1 til 6.30." Th. Hansens beretning, s. 5; "Litauen-Kartell-Vertrag", FLS Firmaarkiv, læg „Aktiengesellschaft der Zementfabrik Port Kunda“.
36. Den gamle direktør blev "hjerteligt modtaget af de tilbageværende funktionærer og forefandt endda sit arbejdsværelse nøjagtig som han havde forladt det året før." Th. Hansens beretning, s. 12.
37. "Vor gode chauffør Iwask er jo ikke meget meddelsom, men af og til beretter han mig dog komiske ting fra bolcheviktiden. Han fortalte, at maskinarbejderne i reparationsværkstedet tit morede sig over de mange overordnede, der gik rundt med hænderne på ryggen og traf dispositioner og fremkom med forslag til forbedringer af det ene og det andet og kritiserede alt muligt, skønt de ikke havde gnist af ide om noget som helst." "Vi gjorde selvfølgelig, hvad der blev sagt til os, selv om vi kunne se, at det var skruptosset, men vi talte somme tider om, at det ville være morsomt, om direktøren blot for en halv time dukkede op på fabrikken og så, hvordan det nu gik til." Th. Hansens beretning, s. 6-8.
38. Gunnar Larsen ledede mødet, hvori deltog direktør E. Wehtje (Skånska Cement A/B), direktør Malte

- Ström, direktør Frederik Smidth, ingeniør Einar Rønne, ingeniør Harry Schröder, ingeniør E. Ramsby, ingeniør N. Udsen, direktør Th. Hansen. Under den efterfølgende frokost på Wivex deltog desuden direktør Einar Foss, direktør Holten-Andersen, kontorchef Uhrbrand fra Faxe Kalkbrud samt direktør Knud Sthyr fra Dansk Cement Central. Memorandum af Th. Hansen, udateret, men formentlig forfattet efter hans hjemkomst i oktober 1943. FLS Firmaarkiv, læg "Th. Hansen, retssagen".
39. Gunnar Larsens dagbog, 10.11., 12.11., 21.11., 3.12. og 11.12.1941 samt 12.01., 13.02. og 24.02.1942. RA. Todt til Weizsäcker, 23.01.1942; Weizsäcker til Todt, 27.01.1942. RA, Büro Statssekretär I, diverse sager 1939-45.
40. Gunnar Larsens dagbog, 26.04.1942. RA; Junkers rejseberetning 25.-26.04.1942, RA, Udenrigsministeriet 3.E.136 (Østrumudvalgets arkiv).
41. Th. Hansen blev under byretssagen imod ham i 1946 foreholdt sit Ausweiss fra OT, hvori det hedder, at han er beskæftiget i Organisation Todt/Einsatzstab Dänemark. Heroverfor hævdede han, at id-papirerne var en formalitet, der var nødvendig for overhovedet at få indrejsetilladelse til Estland, og at han aldrig havde været medlem af OT.
42. Niederschrift, Th. Hansen, maj 1943 (fejldateret maj 1942), 17 s., s. 11-12. FLS Firmaarkiv, læg: "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
43. Aktenvermerk, Hauptabteilung IV (Technik) beim Generalkommissar in Reval, 07.04.1942; Lagebericht, der Generalkommissar in Reval, Hauptabteilung Technik, Abteilung Energiewirtschaft, 15.08.1942. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391.
44. Tätigkeitsbericht, Technisches Hauptamt Estland, Gruppe Rüstungs- und Hochbau, 20.01.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391.
45. Tätigkeitsbericht, Technisches Hauptamt Estland, Gruppe Bauwirtschaft, 19.07.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391; Tätigkeitsbericht für das III. Vierteljahr 1943, Technisches Hauptamt Estland, Gruppe Bauwirtschaft, 20.10.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/393.
46. Retsbogen for Københavns Byret 21. afd., nr. 477/1946.
47. Aktenvermerk, Hauptabteilung IV (Technik) beim Generalkommissar in Reval, 07.04.1942. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/391.
48. Romuald J. Misiunas/Rein Taagepera: *The Baltic States. Years of Dependence 1940-1980*. London 1983, s. 55-56.
49. Th. Hansen: Beretning over min rejse til Port-Kunda fra 7. oktober til 9. november 1941, 13.11. 1941, s. 9. Den tidligere vicepræsident i Kundas bestyrelse, Mikkel Jukham, og hans kone havde været i den gruppe mennesker, der blev deporteret fra Wesenberg til Rusland den 14. juni 1941 (Th. Hansen til direktør Wehtje (Skånska Cementaktiebolaget), 3.7.1941, FLS Firmaarkiv, læg: "Overtagelsesakt. af Port Kunda – Asserin, Th. Hansen").
50. Th. Hansen: Beretning over min rejse til Port-Kunda i december 1941 og januar 1942. 9+3 s., 14. februar 1942, appendix. FLS Firmaarkiv, læg: "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
51. Th. Hansen til F.L. Smidth & Co., København, 15.6.1943, 6 sider. FLS Firmaarkiv, læg "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
52. Niederschrift, Th. Hansen, maj 1943 (fejldateret maj 1942), 17 s., s. 10-12. FLS Firmaarkiv, læg: "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
53. Beboerne i Ingermanland var oprindelig af finsk afstamning.
54. Der Generalkommissar in Reval [gez. Wichmann] an den Herrn Reichskommissar für das Ostland HA III In Ha Ref. Steine und Erden, Reval 5.5.1943: "Bezugnehmend auf die heutige fernmündliche Unterredung des Unterzeichneten mit Herrn Dr. Gareis, bestätige ich Ihnen hiermit folgenden Arbeiterbedarf für „Port-Kunda“ angegeben zu haben: 1) 62 kräftige, arbeitstüchtige Männer, sofort als Ersatz für die nach Finnland umgesiedelten Ingermanländer. 2) 50 Mann sofort für verschiedene Wald- u. Aufräumungsarbeiten. 3) Zum 15. Mai 75 Mann in etwa 4 Wochen." FLS Firmaarkiv, læg: "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
55. Th. Hansen til F.L. Smidth & Co., København, 15.6.1943, 6 sider. FLS Firmaarkiv, læg "Fortroligt indhold. Beretninger fra dir. Th. Hansen samt dokumenter ang. retssagen".
56. "Vi blev i september [1942. J.L.] foreløbig hjulpet derigenem, at vi fik 35-40 civilfanger, hovedsagelig kvinder og mest zigøjnere. I slutningen af oktober fik vi 25 flygtninge fra Ingermanland, og disse blev senere udvidet med 37 mand, ialt med deres familiemedlemmer op imod et par hundrede mennesker. Det var hovedsagelig landarbejdere, håndværkere og lærere fra landsbyerne i Petersburger-Governementet. I begyndelsen var folkene arbejdsvillige, men de var meget svage, og på de oplysninger, de gav, forstod man, at de igennem 25 år aldrig havde været fuldt arbejdsdygtige på grund af mangel på næring. Sygeprocenten imellem disse folk var også stor og lå mellem 20 og 32%, og da vi havde fodret dem lidt op og lært dem op, viste det sig, at der dog var en del elementer imellem, der benyttede enhver lejlighed til at trykke sig fra arbejdet."
57. Rønne og Udsen til Reichskommissar Ostland,

- 16.6.1943, FLS Firmaarkiv, læg "Ordnungen af 1942 med Port Kunda".
58. Tätigkeitsbericht, II. Quartal 1943, Technisches Hauptamt Estland, Gruppe Bauwirtschaft, 19.07.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/392.
59. Tätigkeitsbericht für das III. Vierteljahr 1943, Technisches Hauptamt Estland, Gruppe Bauwirtschaft, 20.10.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/393.
60. Reichssicherheitshauptamt, IV C 2, Müller, an Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland, 02.10.1943. Osobyj Archiv, Moskva, 504 K/2/8.
- Gudrun Schwarz: Die nationalsozialistischen Lager, Frankfurt a/M – New York 1990, s. 136 og 196-98; Wolfgang Benz (Hrsg.): Dimension des Völkermords, München 1991, s. 552; Karin Orth: Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte, Hamburg 1999, s. 213-15 og 330.
61. Misiunas/Taagepera 1983, s. 61 og 64; M. Dworzecki: Jewish Camps in Estonia 1942-1944, Jerusalem 1970, s. V, nævner tallet 2500.
62. Benz 1991, s. 552; Kurt Pätzold (Hrsg.): Tagesordnung Judenmord, Berlin 1992, s. 105.
63. Dworzecki 1970, s. VIII; Wladimir Porodominskij (Hrsg.): Die Juden aus Wilna. Die Aufzeichnungen des Grigorij Schur 1941-1944, München 1999, s. 166-85.
64. Die deutsch-faschistische Okkupation in Estland. Aus der Mitteilung der staatlichen Sonderkommission für die Feststellung und Untersuchung der Missetaten deutsch-faschistischer Eindringlinge und deren Helfershelfer, 29.11.1944 (ovs. fra Sowjetskaja Estonia nr. 117, 29.11.1944), Tallin 1963, s. 60-64; Roswitha Czollek: Faschismus und Okkupation, Berlin 1974, s. 98 og 101; Dworzecki 1970, s. XIII; Franz W. Seidler: Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945, Koblenz 1987, s. 100-101. Raasiku blev muligvis etableret året før under navnet Jagala; en lejr, hvortil ca. 3000 jøder blev transporteret fra Berlin, Frankfurt a/M og Theresienstadt i september 1942. 90% af dem skal være myrdet straks ved ankomsten.
65. Retsbogen for Københavns Byret 21. afd. nr. 477/1946; Bundesgesetzblatt 1982, Teil I, s. 1576; interview med civilingeniør Tage Danø 23.04.1993 og 02.06.1994. Danø blev udsendt af F.L. Smidth & Co. til Port Kunda i foråret 1943. Interviews med overlevende i radiomontage af Lisbeth Jessen, DR, Program 1, 02.11.1997.
66. Tätigkeitsbericht der Gruppe I für die Monate Juli bis September 1943, Technisches Hauptamt Litauen, 24.10.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/393.
67. Tätigkeitsbericht der Gruppe Bauwirtschaft für die Monate Oktober bis Dezember 1943, Technisches Hauptamt Litauen, 31.01.1943. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/394.
68. Tätigkeitsbericht für das II. Vierteljahr 1944, Organisation Todt, Einsatzgruppe Russland Nord/Technisches Hauptamt Lettland, 10.07.1944. Bundesarchiv Aachen, R 50 I/395.
69. Afhøring af Abram Majerowitj Krein, 04.10.1944, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Ludwigsburg, 110 AR 1409/97 (brev af 04.11.1997).
70. Lisbeth Jessen: Interviews med William Kagan og Charles Lubock, DR program 1, november 1997.
71. Retsbogen for Københavns Byret 21. afd. nr. 477/1946.
72. Th. Hansen til FLS, 27.10.1943. FLS Firmaarkiv, læg "Ordnungen af 1942 med Port Kunda".
73. Th. Hansen: Min samtale med Dr. Jørns i Neustrelitz, Søndag den 16. Jan. 1944; Rønne og Udsen til Steine und Erden Ost GmbH, 28.1.1944. FLS Firmaarkiv, læg "Ordnungen af 1942 med Port Kunda".
74. Gauwirtschaftskammer Schleswig-Holstein in Lübeck, Hauptgeschäftsführer, an den Reichswirtschaftsminister, 18.11.1943. Osobyj Archiv 1458 K/2/117.
75. Einar Rønne, F.L. Smidth, til Udenrigsministeriets Kommitterede for Industrisager, 30.1.1942; F.L. Smidth til samme, 30.7.1942; Erik Klem, F.L. Smidth, til samme, 21.9.1942; Einar Rønne til samme, 19.8.1942; Einar Rønne til samme, 25.8.1942 samt 14.11.1942. FLS Firmaarkiv, læg "Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager".
76. Th. Hansen til Steine und Erden Ost GmbH, 9.2.1944. FLS Firmaarkiv, læg „Ordnungen af 1942 med Port Kunda“.
77. Udskrift af Retsbogen for Københavns Byrets 21. afdeling, sag nr. 477/1946; Raschke til FLS, 22.2.1944. FLS Firmaarkiv, læg "Ordnungen af 1942 med Port Kunda".
78. Orth 1999, s. 332.
79. Blitz-Fernschreiben, Befehlshaber der Sicherheitspolizei Ostland [Riga], SS-Sturmbannführer Hinze, an das Reichssicherheitshauptamt – IV C 2 und IV D 5 in Berlin, nachrichtlich an den BdS Estland in Reval, an das KZ in Stutthof, an das KZ in Ravensbrück, 25.02.1944; Fernschreiben, SIPO Reval, SS-Hauptsturmführer Kortkamp, an den BdS Ostland, Riga, Nr. 2231, 18.5.44, 0840. Osobyj Archiv 504 K/2/8.
80. Orth 1999, s. 271.
81. De sidste tyske myndigheder, Wehrwirtschaftskommando Reval, forlod Tallin mellem den 19. og 21. september og berettede i sin eneste overlevende krigsdagbog bl.a. at "Der Grossteil der Akten und sämtliche Vorschriften wurden vernichtet." Kriegstagebuch für das Wehrwirtschaftskommando Reval für den Zeitraum vom 1.7.-30.9.1944, s. 4. Bundesarchiv Berlin, R 91 Reval/2.
82. Dworzecki 1970, s. XXI; Benz 1991, s. 552.

Øjenvidneberetninger fra Klooga i Ilya Ehrenburg/Vasily Grossman (eds.): *The Black Book*, New York 1981, s. 390-98.

83. Alfred Streim: Konzentrationslager auf dem Gebiet der Sowjetunion, i: *Dachauer Hefte* 5, Die vergessenen Lager, München 1989, s. 174-87 (184-86).

84. *Dagbladet Land og Folk*, 27.11.1946.

85. Gunnar Larsens dagbog, 28.11.1941. Rigsarkivet.

86. Rønne og Udsen til USSR's handelsrepræsentation i København, 9.2.1946; Angebot auf Arbeitsmaschinen für die Erweiterung der Zementfabrik Port-Kunda, FLS til Handelsvertretning der USSR in Danmark, 13.2.1946. FLS Firmaarkiv, læg "U.S.S.R. Vore tilbud af jan.-feb. 1946 på maskiner f. cementfabrik nr. 1 og 5 samt Kunda og Broceni".

87. Under navnet "Komiteen vedr. erstatning for danske tilgodehavender i de baltiske stater" blev der i november 1949 udsendt et fortroligt cirkulære "vedrørende erstatningskrav for danske tilgodehavender, ejendomme m.v. i de tidligere baltiske stater, nationaliseret ved disse staters indlemmelse i Sovjetunionen." Underskrevet Ingeniør John Gry, Grosserer Gunnar Haagensen, Direktør Ingemann Munksgaard (L. Dæhnfeldt A/S). Sagerne skulle føres af Irs. Per Federspiel.

88. F.L.Smidth & Co./Rønne og Udsen til Udenrigsministeriet, 11.3.1948. FLS Firmaarkiv, læg "Tilgodehavender i de baltiske stater".

89. FLS til Udenrigsministeriet, 11.2.1958; Fordelingsnævnet vedrørende visse fra udlandet modtagne erstatninger (Handelsministeriet) til FLS, 12.6.1964; Fordelingsnævnet til FLS, 28.6.1968; Fordelingsnævnet til FLS, juli 1968; Finansministeriet til FLS, dec. 1968. FLS Firmaarkiv, læg "Tilgodehavender i de baltiske stater".

Abstract

F.L. Smidth & Co. and the Problem of the Old, Consequent Line. Port Kunda Cement from Model Factory to Forced Labour, 1893-1944 *Arbejderhistorie* 4/2001, s. 94-120.

The cement factory "Port Kunda" in Estonia was founded in 1870 and taken over by the leading and internationally expanding Danish company "F.L. Smidth & Co." (today: FLS Industries) in 1922. Before the Bolshevik Revolution, Russia had been Danish industry's major foreign field of expansion. Now, investments were moved to the Baltic states. Port Kunda, a big and modern factory equipped

with technologically advanced rotary kilns, continued its expansion in the inter-war period, profiting from the rich local oil shale deposits. After the Soviet annexation of Estonia in 1940, the factory was nationalized. For the F.L. Smidth & Co., the German occupation of Estonia in the summer of 1941 offered a chance of regaining Port Kunda. A successful attempt was made in September that year, when the former director of the company, now Minister for Public Works, Gunnar Larsen, was able to combine his efforts with a political initiative aimed at promoting Danish business in the occupied Eastern territories and smoothing occupied Denmark's relations with Nazi Germany. As a result, F.L. Smidth & Co. again came into possession of Port Kunda in the summer of 1942. Because the director of the factory, Theodor Hansen, had actually been back at Port Kunda since October, 1941, preparing for a Danish takeover, new machinery was already installed by August, 1942, and the factory could start producing cement for the German "Organization Todt" and its road and bridge building activities in Estonia and on the Eastern front. But production was hampered by a serious shortage of manpower, and gradually, refugees from the Leningrad area as well as Roma prisoners were included in the work force. When the situation became desperate, 200 Jewish prisoners were taken to Port Kunda by the German SS, which set up a work camp at Port Kunda. The camp was attached to the concentration camp of Vaivara. In February, 1944, the Germans took over the factory, and the Danes were sent home. Production finally came to an end in the summer of that year, when the Red Army was approaching, and the Jewish prisoners were evacuated to Germany by ship. The FLS Industries are today compensating the few remaining survivors.

Joachim Lund, lektor, Ph.D.
Center for Virksomhedshistorie
Handelshøjskolen i København
Blågårdsgade 23 B
2200 København N